

„Droschak“
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԿԿ

Adresse:
REDACTION DU JOURNAL
„Droschak“
GENÈVE (Suisse)

«ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳԱԶՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» ՕՐԳԱՆ

Խ Ե Լ Ա Գ Ա Ր Ն Ե Ր Ը

Արքիւն սարիներէ ուստական վրիժառու և անօթալի արգարգաատութիւնը, որ յանցանքից՝ յանցանք Թաւալեւոյժ հասաւ մինչև Լիժինեան սխարտէն մեծա-հոշակ էպօպէան, երբեք աւելի ցինիկ, աւելի անպատ-կան չէր եղել իր անիրաւութեան մէջ բան այժմ՝ երբ նա ձգնուէր և որենք խառութիւնից փրկել կեղծարար ոճրագործին—քննիչ Լիժինին

Սահրի, յերիւրած ցուցմունքներէ, կեղծիքներէ այն ազբակոյցը, որ «Դ-շնակցութեան գործ» անունով Լի-ժին հրատարակեց ուստական գերագոյն տեսանին — Սե-նասին—չգարհուրեցրեց արժանիքից ու խզից իսպառ զուրկ գառաւորներէն և նրանց չվարանցցին արձակել աննեւ զաղի գառաւորները, որ երբ և իցէ ճանաչել և աշխարհի գառական սարգարութիւնը:

Դասաւճի՞ն՝ հիմնած անհերքելի, ապացուցած կեղ-ծիքներէ վրայ, ժանդարմական որջերում գարբուած փաստաթղթերի, կրտսնների, վաճառող ստիկանների վկայութիւններէ վրայ: Եւ այդ խայտառակ գառաւորներով մի բանի տասնեակ երիտասարդ, բեզմաւոր կեան-քեր — աննայտորէն խլեկցին իրենց հայրենի հողից, ընտանեկան յարկից ու շարունակեցին Սիրիի խորքերը, ուր նրանցից առաջ շնորհիւ նոյն քննիչի, նոյն ճանա-պարհով հասել էին արդէն «Դաւորայտի» հանրապե-տութեան» գործով անմեղ գառապարտածները:

Արագոյրէ ի՞նչ գառական այս ընդգլխի արագե-զիալի, ուստ արգարգաատութեան այս նոր զոհերի տանջանքի ու ցառուկի վրայ Սիրիքը, արցունքի ու նղովքի Սիրիքը իր ցուրտ ծոցում ընդունցն է՛ սրանց, ինչպէս Մուստասաօնի այնքան ընտիր զաւակներին, որոնց մեծագոյն յանցանքն էր եղել արգարութիւն և իրա-ւունք երազել ցարբիքի մասը, անչորս պետութեան մէջ:

Արագոյրէ ի՞նչ... բայց Լիժինեան էպօպէան զեռ յեղեղուած է ինչպէս մի պղտոր, գարշահոտ յորձանք, որ սպառնում է ուստական արգարգաատութեան պառ-կուածքի յետին թաղորդը աղտոտել, նրա անօթալի մեղհութեան վրայից թռչնու վերջին սերունդ շարժել:

Ձուհներ կենդանի թաղեցին Սիրիքում կամ ցար ու digitised by

ցրիչիսխասական ընկան աշխարհի շորս Եսրիքը, բայց Լիժինը կայ, նրա զաղի «Դործը» կայ, որ ինչպէս հա-մաճարակի օշակ տեսաւորում է մթնոլորտը և չի թող տալիս, որ մուսցութեան թանձր մշուշը գայ հասարա-կական խիղճը, բողբոջ գիտակցութիւնը մթապնելու, այս հրեշտուր անիրաւութիւնը կատարեալ գարանելու համար:

Լիժինը կայ՝ որ մի ճակատագրական, մի արտառոց հակադրութեամբ, իր դուսերի կեղծիքներէ շնորհիւ, իր նողկալի գոյութիւնով իսկ սկսած արգելք և հանգի-սանում, որ մուսցութեան մասնէ իր զոհերի դէմ գործած ազդակող անարգարութիւնը, նրանց արգար գառը, նրանց տանջանքը:

Լիժինը կայ, երեկոյ գահինը, աղտոտ գործիքը ան-խիղճ մեծաւորներէ ձեռքին, նրանց մուծ, բազբական դուսերի հանոյակատար իրագործողը, որ այսօր գարձել է մի հոտած լեշ Ըշեգրովաով և իր վոհմանի ուսե-րին, որից չզրտեն ինչպէս ազատել նրա կատարած գառական ոճիրը, կեղծիքներէ բանակը, չափազանց խո-շոր է, անիրաւ գառաւորի յարուցած աղմուկը չա-փազանց բարձրագոյց, որպէս զի կարելի լինի իշխանա-ւորի սաանարատութեան ծիրանին վրան առնել և ուստ արգարգաատութեան մի նոր պղծած էջը հանդար-տութեամբ փակել ու լուր:

Եւ Լիժին գառի ենթարկելցի:
Դասական բնութիւնը շարժեց նրա վրայից պաշաու-նակնութեան բողբ, և թշուառակունը կանգնեց աշ-խարհի առաջ իր ճիւղաշային հոգու ամբողջ մեղքու-թեամբ: Մնում էր գառաւորները, միանգամ գէթ ար-գար գառաւորներ անարգարութիւններէ այս գառական երկրում:

Ձուր յայտ...
Լիժինի, գառական այս հրեշի առաջ այսօր ըն-կրկնում են և՛ արգարգաատութիւն, և՛ նախարար, և՛ գառախաղներ, և՛ սենատ, և՛ բարձր իշխանութիւն: Ոչ որ, ոչ որ չի համարձակուած այս թշուառակունի, մարգրութեան այս մուրի վրայ արժանաւորել որենք խառութիւնը, ոչ որ չի համարձակուած գիպչել նրան: Լարիւրուր, հաղաթուր, տասնեակ հաղաթուր ան-մեղներ Սիրիի խորքերում և զնգանների խորչերում առանց խզի խայճի թաղորդները, այսօր շարած կանգ- A.R.A.R.®

նել են այս յանգուզն շարագործի առաջ, որովհետև անկըն են մեղապակից նրա ոճիրներին, որ իրենք են ներշնչել, զեկամարել, բաբախելու: Նոյն Հէջգլովիտով չէ՞, որ տարիներ առաջ, իրեն յառուկ անպատկառութեամբ Դուռայի ամբիսնից նոյն Լիժնին իր հովանու առաջ առաւ յՎոփորոյիսպի հանրապետութեան՝ գործի մէջ բացած կեղծիքները առժին:

Նոյն սենաւը, նոյն դատախազները չէի՞ն, որ երեկ «Դաշնակութեան գործի» մէջ բացած բազմաթիւ կեղծիքները, ստերի առաջ թքեցին սեփական խիղճերի վրայ / և ունբան անմեղներ Սիրիբը բռնեցին:

Դատապարտել Լիժնին կը նշանակէ դատապարտել արդի ոռու արդարադատութիւնը, որը կառավարական սխառմել, որը այդ հոտած բեժիմը. դատապարտել Լիժնին, կը նշանակէ խորանել արդարագառութեան նախարարի ճակատը, կը նշանակէ խոտոտովանել, որ ոռու պետական կազմը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ կապիտալիզմի ժանգարման, վաճառուղ, գաղտնի ագենտների, լրասնաների, ամեն կարգի սրկիաների մի լեգէն, որ լողում է ոճիրներին մէջ, որ ծայրեծայր ոճիր է հոտում:

Եւ յետոյ ի՞նչ ապահովութիւն, որ նեղն ընկած, սաժանակիր բանտի անխուսափելի հետանկարի առաջ Լիժնը յանկարծ չի ձչայ իր անարգ գործի որը ստատութիւնը է լոյսի, արևի առաջ չի բաշի իր բոլոր մեղապակիցներին, նախարարից սկսեալ մինչև յետին սրկիան, մինչև ժանգարական լրասնը:

Ո՛չ, այս յանցագործ, այս դաւադիր վոճմալը անգոր է Լիժնին պատժել, նա չի համարձակուի նրան պատժել, որովհետև հարկ կը լինի իր մուգ գոյութիւնը ծածկող վարագործը յետ բաշել սեփական ձեռքով:

Լիժնի այդ շատ լու գիտե, և նա սպասուում է խոսել, եթէ նրան գիպէին: Այսօր նա աւելի հզօր է, քան ով է ինչ Թուսաստանում, որովհետև նա ինքը ոռուական բեժիմ է, վիժմունքը այն արևմտեարաւրեակցիայի, որ ոռու լաւագոյն կեանքերը խորասկեց, լաւագոյն կամքերը փշրեց, ամենէն ազնիւ, ամենէն շքեղ ձգտութեանը խամբեց և որ շարունակում է ազգերը արտել: որպէս հազարգլխեան հրէշ:

Բեակցիան չի համարձակուի Լիժնին պատժել, այլ պիտի աշխտաի դատական մանուկապատ, բմահաճ ծառնապարհներով մաշել նրա ոճիր ըմբատացուցիչ թանձրութիւնը, փոշի ցանել հասարակական բաց, միտցող վերբի վրայ և կամացուկ թաղել այդ նգովեալ անունը արխիլների գերեզմանային բորբոսի առի: Այդ նպատակով է, որ Լիժնի յայտարարեց հոգեկան հիւանդ՝ անպատասխանատու իր արարների համար, այժմ էլ այդ նպատակով է, որ սենաւը դադարեցնում է նրա գործը, մինչև որ հիւանդ մեղադրեալը բժշկուի... այսինքն դադարեցնում է ընկմիշու...

Եւ որպէս, ըստ ոռուական արդարագառութեան

Լիժնի խելագար է: յանցանքը կատարել է անգիտակցօրէն, հիւանդ ու անզուսպ հոգեկան մղումով: ապա նրա անմիջական գործակիցները, այն երկու գատախաղները, Ահապով ու Սերգեեվ, ապա նրա թարգմանները: ապա բոլոր ժանգարմաներն ու ոստիկանները, որոնք հայթայթել են այս հոգեկան հիւանդին, այս վառագաւոր շարագործին բազմաթիւ յերիքած փաստաթղթեր. և մանաւանդ ինքը, արդարագառութեան նախագար Հէջգլովիտը, — գրանք բոլորը խելագարներ, հոգեկան հիւանդներ մանկանք չե՞ն արեգօք...

Այո՛. խելագար է Լիժնի. բայց դա մի խելագարութիւն է, որով բունած է այսօր ոռուական ամբողջ պաշտօնեութիւնը՝ գառական թէ վարչական, նախարարից սկսեալ մինչև ստանափոյ պրիտուալը, մինչև յետին գրագրը: Եւ դա միայն ստիկանի խելագարութիւն չէ, այլ մարդասեաց, քինոս, անսանձ կատաղութիւն, որ աւերում ու ոշնացնում է պղծում ու այլանդակում է կ'արդարութիւն, կ'օրէնք, կ'իրաւունք:

Ի՞նչ է մի Լիժնի կառուած խելագարների այն վոճմակի մէջ, որ այսօր վարում է վիժխարի կայսրութեան ճակատագիրը անկուսից՝ անկուս, և պիտի թաղի նրան, եթէ ստուպող փողովարդները, — և ամենից առաջ ինքը՝ ոռու փողովարդը, այս վարանոս մարաշարժ սիտանը—չծառանան վերապէս և չբշռեն այն վիշապի մէջքը, որի անունն է ոռու բանապետութիւն:

Ո՛Ր Է ՀԱՅ ՅՆԱՄԱՐԻԸ

«Օտարական, եթէ ոչու՛մ ես մորթիդ ողջ մնայ, մի՛ դիպիր մեր կանանց»:
Մոսկովի գրական ասպետը.

Հայ աշխարհի մի ծայրից միւսը՝ այս պահում աւելի քան երբևիցէ աւականութեան, բռնաբարութեան և բռնի իպտացման զոճ դարձած հայ կանանց, աղլիկների, անգամ երեխաների յուսահատ ձիւնն է հնչուում, որպէս ազգային անարթանքի ահագանց: Յեղափոխութեան կամ իրաւունքի կամ անարթանքի խորութիւնը, այսօր մի առանձին թափով է մտրակում ժամերգական աւազակների անզուսպ պագողութիւնը և երիտ. թիւրք կատարութեան մարտած խոժանը, բրգական վայրի հորատները, հայ արդի սակ անպատժ գործում են իրենց ամենէն զաղիր շահատէութիւնները, Թուում է թէ մի խորհրդաւոր վարիչ աւել է ազգանշանը և բոլոր սրկիաները, բոլոր կրքոս ոճրագործները, մահապատկառութեան բոլոր աղտելի ապականները պայմանագիր համբարախութեամբ ոտքի են կանգնել թանձրացնելու հայի կրած ամենտար անարթանքներն ու ստորացութեանը՝ ամենէն ծայր վրաւորանով — կանանց սուսուսումով:

Ախտաւոր վարչութեան համար խելմացնող հրա-

պոր ունին անշուշտ՝ օտար ցեղի, օտար կրօնի թող, անզոր կնոջ վրայ գործադրած բռնութեան նորկայի սեռարանները կիսանկան, ցեղային ու մանաւանդ սեռական ամենէն զաղիր, ամենէն հիւանդոտ ու ստոր զգայութիւններն են զարթնում ու հին գազանն է ձգձգում ու փրփրում ի սեռ այն գողտրել գժգոյն, անտեր եակի, որի անունն է եր մ Ե ն ի Գ Է Ղ Ի *), Գ Բ Է է Գ Փ Լ Ե Ե **):

Առևանգել հայ կի՛նը... Ի՛նչ տրեցուցել, ի՛նչ թողնել հրապոյր այն մոյի ու վաճառու թշուառականների համար, որոնք թիրբբական ախաւոր բեժիմի մէջ վրէժաւում են, որպէս որգերը դիակի մէջ:

Առևանգել հայ կի՛նը... Դաշու ու ձոր անցնել նժոյզով սրարշաւ կըրտո հզորմով փշէլէ զո՛հի կողմը, խեղճել նրա ճիւղը, հարածով ու գգուել միաժամանակ, շան պէս խածոսել ու ոռնել, ի վերջոյ իր որջի մէջ տիրապետել նրան, արորդ ու ոչնչացնել որպէս սեփական իր—ս հայ հեշտանոցի լի հեռանկարը, որ բորբոքում ու ոտքի է հանում շնական զգայասիրութիւնը:

Ո՛վ է արգելել, ո՛վ է սանձ գնող այս անասելի վայրագութեանը, որե՛նքը, կրօ՛նը, թէ կառաջարութիւնը... Այ, սրտք բոլորի էլ քաշակերէ են, ներշնչող են, հովա՛նաւոր են այս անհնդուրեփէի անիրենքիւն Չէ՛ որ հայ կի՛նը, ըրիբի ու թիրբքի գարշելի պղծութեան զո՛հ գանձալոյց յետոյ՝ որպէս ցեխի ու աղբի մէջ բաշկուտած մի աղառու լաթ, չէրիի գառարանն է առաջնորդում, բռնի ու հապճեպ հռչակում է իսլամ, ապա կրած սուկոճեքից ուշակորոյս, չըսած՝ ասուում է իսլամական Տարեմը գարգարելու: Չէ՛ որ այն ֆանատիկ ու անողորմ կրօնաւորը, որ հիւանդոտ բաւականութեամբ իր միտքն է շփում իսլամ յայտարարելով մի բրիտանիայ կին, զբանով իսլամական գերիշխանութեան անյղզի սկզբունքն է հռչակում ի փառս ամենազոր ալլահի Այնուհետեւ Ստամբուլում նստած փաշային, ներքին գործոց և արգարագաւանութեան նախարարներին է մնում այս սոցիորական գեպը՝ շուրջը բարձրացած բողոքը խեղճել յ՝սանն թիրբք պետական գերագոյն շահերի՛, որոնք պահանջում են երկրի իսլամացումը, օտար ցեղերի ու կրօնների ընդունումը: Այսպիսով իւրաքանչիւր առևանգիչ սրիկայ, յանցագործից գառնում է պետական շահերի նախնախնդիր, նրա ոճիրը՝ ազգային կրօնական ծառայութիւն և ամեն մի առևանգում, ամեն մի բռնաբարում վերածում է մի անասելի օրգիայի, ուր յանուն թիրբք պետականութեան հանդիպում են իրար և՛ կրօնական ու աշխարհիկ իշխանութիւնները, և՛ առևանգիչ սրիկան ու յանցագործ վայնը, և՛ ֆանատիկ կրօնաւորն ու ազգայնամոլ, նենգամիտ երիտ. թիրբք

նախարարը Արդիւ Համիդը չկայ, բայց նրա ոգին ժաւաս ապրում է թիրբք պաշտօնեաների մէջ մեծեց մինչև փոքրը, հայ կնոջ առևանգումը չպիտի գաշարի, քանի իշխում է այդ գարշելի, այդ դիւական ոգին:

Ի՛նչ է անում հայ ժողովուրդը... Համազգային զարձած այս անարգանքը նա ի՛նչպէս է սրբում իր ցաւառ ճակագից.

Առաջնորդը զեկուցանում է ըմբոստացուցիչ, անհանդուրեփէի փառսը և պատիարքը բողոքում է, զառ ու արգարութիւն է պահանջում ոճրագործների, արեւնարտու առաջնակների գեւ... Թիրբքիայու մի Նիցեոսութիւն... ազգային այս ծանր անարգանքը, որի առջև խելայիցորէն պիտի ծառանար իւրաքանչիւր հայ տղամարդ, որ բոլոր անական երակների մէջ արգար ցառու մի կիզի բոցը պիտի վառէր, վերջիվերջը դառնում է մի խղճուկ բողոք, մի ողորմելի թղթի կտոր: Եւ իրագրիթ թագրիթի ետէջ թղթափում է Բ. Գուռ, սակայն թիրբք նախարարը չի էլ կարգում, նա կարգում է «Փառքիկ էֆէնտու» գրին, մնացածը գիտե՛... չին նազարան է, հին եղանակ. նա ժպտում է, թուղթը մի կողմ դնում ու թելագրում պատասխանը— «հայ կի՛նը կամու է ընդունել իսլամական սուրբ հուսաբ»... Չէ՛ որ այսպէս են ստամ վալին, միւթէսերիֆը, այսպէս է յայտարարում չէրիի գառարանը. այսպէս կ'ախ է՛ յետին թիրբք, երիտարդ թէ հին, կրթեւ՛ թէ ագետ, կրօնաւոր՝ թէ աշխարհական, այդ մէջ է:

Եւ ոճիրը շարունակում է ուելի յայն չափերով, աւելի լպիբը համարձակութեամբ:

Նոր թագրիթ...

Այս անգամ մի անսունս սրիկայ, ըրիբը պէշի մի յիտուում՝ առևանգել է հայ զինուորի կի՛նը, որի ամուսինը յանուն «սառսանեան հայրենիքի» թիրբքերի հետ համահաւասար բաժանում է պատերազմի սուկոճեքը Գժքախոս պարիարքը կրակ է խօսքը ունի այս գարշելի ապերախութիւնը նշուակելու... չէ՛ որ յհայրենիքի պաշտպան զինուորի՛ ընտանեկան պատիւն է անարգութեամբ... և՛ որ յոր ունի, որ գուն է այս ոճիրը անպատիժ չի մնա: նախարարն սասնում է թագրիթը, վերստին է ժպտում. դիւամու է եղել փառաբի էֆէնտի, հայ կի՛նը կամու է գնացել իսլամի հետ. օսմանեան երկրում, խղճի աղաւանդութիւն է, ի՛նչպէս կարող ենք արգելել հայ կնոջը իր հաւատար փոխել, իսլամ դառնալ...

Ա՛յ, գարշելի փարիսեցիութիւն... անժպիտ աշխարհէ ժպտուն կեղծիք, որ հայտայական օճի պէս իր պողօղակների մէջ խեղճում է և՛ հայրենիք, և՛ իրաւունք, և՛ արգարութիւն:

Եւ Միր-ՄՏէնքը ու Սլունքը, Ալինքը ու Սուսա բէշեր, շների այդ ամբողջ վճճակը՝ քաշակելուած շարունակում է: Աւ բոլոր ախաւոր, պազառու թշուառականները,

*) Հայի աղբի (թիրբքերէն):
**) " " (բողոքերէն):

արտապնդած ու անպատիժ՝ բորենիների պէս զուրս են թափուով իրենց որբերից և ճամբաներում, դաշտում, ձորում գարանի մանուկ հայ կնոջ սպասելով շշանած կոյրը խլում է նշանակեց, հարաբ. առգազատից, մայրն իր օջախից ու մանրիկ գաւազներէից, յսանուն իսլամի, յսունու օստօմանեան հայրենիքի գերագոյն շահերի՞...
 Ա՛հ, երջանիկ պետութիւն, որի գերագոյն շահ նշանակում է կանանց բունարարում, սանձարձակ տաղա-կութիւն, օրէնքի բունհարում, երջանիկ երկիր, ուր խղճի ազատութիւն նշանակում է բունի իսլամացում, դատարան՝ բացերես անիրաւութեան որբ և կառավարութիւն՝ նշանակում է կազմակերպւած գաւազորութիւն Եանկելու համար աղաղակող շարիքը, անասելի ունիւնները:

Ա՛հ, երջանիկ Թիւրքիա՞...

Եւ պատրիարքը բողոքում է...

Սեղոր, անօգուտ, եղկելի բողոք.

Հայ կնոջ աւանգատը, բունի իսլամացումը եզակի, սոսկական ունիւն չէ, դա կրօնական ու բարաբանական դատ, ամբողջ մի յանցագործ սխառմի ամենէն զաւիր արտայայտութիւնը, ինչպէս և հոգեբանական հիւանդագան երկույթ, որ յատուկ է ստոր, անասական ստիճանի վրայ կանգնած ցեղերին:

Հին ցաւ է, որին կարծես առանձին ուժգնութիւն է աւել երիտ. Թիւրքերի բեժիմը, որովհետեւ դա թերեւ համապատասխան է նրանց ազգային-պետական ըմբռնութիւնին:

Հին աղէտ է, և պատրիարքական թագրիբը չէ, որ պիտի զգաստացնի գարբի ունիւններով թանձարացած խիղճները, բանութեան մասնութեամբ դատարարական գրեւիները, ապրիւնութեամբ ու տիրութեամբ սրած, յղկուած կամքները: Հարմար է բողոքի, արգարարատութեան այլ աւելի ազգու, աւելի համազօր ձև, որ շանթի պէս ծայթեր Ստամբուլից մինչև գաւառները սպուած ունիւններին, հեշտասէր թշուառականների զուտներին նրանց վաւառտ կատարութիւնը, նրանց ախաւար ու պիղծ վարագութիւնը սնանկու համար:

Մտնանկարգը մի հարցարտ ասացածը կայ, որ այսօր էլ հնչում է այդ աւանկան երկրի լեռ ու ձորում: յՕտարական, եթէ ուզում ես մորթիդ ողջ Պոս, մի՛ զիպիւր մեր կանանց՞, ասում է մնասնեգրացիս Եւ այս խօսքերը գառարկ, անպարծ հնչելները չեն, այլ իրական, մահացու սպանալիք. իւրաքանչիւր որ, որ յանդգնել է մնասնեգրացու ընտանեկան պատին զիպչել, ողջ ողջ մորթապէր է եղել: Եանկիսի փաշաներից մեկն իսկ, որ աւանգեղ է մի մնասնեգրացու հիւանդագան պատի այդ անարգանքը ահազանգի արձագանքներով անցել է ձորից՝ ձոր ու լեռից՝ լեռ, և ասանկ-

հնչեք երիտասարդներ երգել են իրագործել ազգային ասացածը, կամ մեռելու Եւ նոյն գիշերը յաղազն փաշայի մորթին է շորթել, որպէս գերագոյն արգարագառութիւն:

Կենդանի մորթապէր... Ահա թէ ի՞նչն է զսպել թիրաբանական պաշտօնեաների, արկան-անդրի, լպիբը զգոյսներենի սանձարձակութիւնը. անհաստական անտաւապիկ վրէժի գիւտակցութիւնն է, որ զիստի պէս պահպանել է մնասնեգրացու ընտանեկան պատիւը...

Ո՛ր է այն արիասիրտ, այն անձնուրաց ընկաւոր, որ հայ լեռներում թառեր յաւակպէս հայ կնոջ պատիւը պաշտպանելու, հայ ժողովրդի ճակից այս եանք արատը սրբելու: Այն զգաստ, առաքինի, սոկուն էակը, որի անունն է հայ կին, զարբեր սոսկալների, արիւնի, աւերածի միջից բարձրագոյնն ու անարատ անցու, մարտիրոսեւ, իռչանգեւց, իր հարսնութիւնը մաշեց, բայց իր ցեղի անարատութիւնը իր բեղուն եոցում կրեց: Մասաղ կոյս՝ ընտանեքի զարգն եղաւ. որպէս հարս՝ նրա սինը. մայր՝ նրա անդատուն, նրա հովանաւոր հրեշտակը: Ահա այն կինը, որ այսօր մասնած է թիրքի ու բիրդի հեշտասէր վարագութեանը: Ո՛ր է հայ մարդը...

Վայ այն ցեղին, որի կանայք անպատիժ կերպով յափշտակում, բունարարում, անարգում են. անօգուտ է երազել փրկութիւն, ի զուր են վերածնութեան, նոր կենքի տեղերը, բանի որ տղամարդը թոյլ կը սոյ իր կինը, իր բոլը, իր մայրը յափշտակել, քանի նա անկարող կը լինի մահու դնով շանտասակ անել յանդուգն աւանգաբիշիւն փողովորդների փրկութիւնը նախ և առաջ ցեղական, ընտանեկան և անհաստական արժանապատուութեան ու նրան համապատասխան մարտական կորովի սերտ ներգաշնակութիւնն է: Գարաւոր բունութիւնը — այդ փորձով գիտենք — ստեղծու է ջի քամել, հայ ժողովրդի կենսական կորովի ամբողջութիւնը, անանացած, գասացած մասաներից զուրս՝ հոյակապ, ըմբոստ անհաստեղը կան, որքան արի, նոյնքան անձնուրաց, որքան լի արժանիքով, նոյնքան վճռական կանցողութեամբ Ահա թէ ուղբեր պիտի փրկեն հայ կինը, ուղբեր պիտի կազմեն այն ընտիրներ, անձնուրացների ջոտակ, որի նշանաբանն է լինելու՝ յմահ՝ կամ հայ կնոջ անարատ պատիւը:

Եւ այն օրը՝ երբ վատշեր փաշաներից սկսեալ մինչև յետին սրիկան, բարբարոս բիրդ բեկից սկսեալ մինչև իր անասնագուրս յետապնդման կըզգան իրենց լպիբը ճանկանների վրէժիտարութեան փուրկաների պաշ շունչը, այդ օրը, և միայն այդ օրը կը զագաւրեն հայ կանանց աւանգուտները, հայ օրաբի անարգանքները, հայ ժողովրդի կրած ստորացութիւնը:

Ո՛ր է հայ տղամարդը...

ՊԱՇՏԱՆԻ ԹԵՄԱՆ ԵՄԱՆԱԿՆԵՐԸ

ՊԱՇՏԱՆԻ ՄԵՐ ԹՈՒՆՔԵՆՆԵՐ

(ՉԱՍԱԳՆ)

Տրուպիզոնի շրջանի գրեզերը Ցիլերմենախի գետով երկուսի կը բաժնուին. արևելեան կողմն է Եոսուրայի շրջանը: Այդ շրջանի մէջ հիննէն և մինչև հիմա ալ նշանաւոր են Ըաթիլը զսակ պէյերը: Ասոնց սերտ-պէյութեան ժամանակին հայերը միշտ ալ ղէնքի ընդունակ մարդիկ, շարունակ պէյերու թե. թիկնապահները եղած են և թէ իրենց ու կառավարութեան թելադրութեամբ աւազակային խմբեր ձերբակալողներ: Այս համագամները նոր սերունդին առիթ առաւ յեղափոխական շարժումը սկսելուն՝ անհասանկան և ազգային իրաւունքները պաշտպանելու համար կազմակերպելի:

Պաշտաւ ՄԵՐ ԹՈՒՆՔԵՆՆԵՐ

Եոսուրայի կիւլանա թաղին ծնած է Պաշտաւ ՄԵՐ ԹՈՒՆՔԵՆՆԵՐ 1867 թ.ին: Նոյն գիւղի զարդոյն մէջ ստացաւ նախնական կրթութիւնը, որ չէր գոհացներ Պաշտաւի հօգին Ընորհիւ իր ընդունակութեան՝ ինքնաբերականօրէն յաղողեցաւ բուսական պաշար ձեռք բերելու նշանակէ ստացած դաստիարակութեամբ հօգին սովետացած, հայոց պատմութեամբ և մանաւանդ «Նիշէն» ընկերացումով նախնեաց անվհեշտութեան ու խիզախութեան ազին մարմնացուցած, ալ պատրաստ էր ինքնունական թուականի գաշնակցական շարքերուն մէջ մտնելով հռոմեացի կերպով գործել: 1895-ի աղէտաւոր օրերուն Պաշտաւը գիտակից յեղափոխականին վայել բժարունով, սարսափի ենթարկուած արտօնի պահանջան հրեշտակը հանգիստացաւ սակաւաթիւ ընկերներով Ընորհիւ այդ փորձի խմբին, գիւղը թաղանի շինութիւնները:

Ինչպէս ասնն անց, նոյնպէս և Եոսուրայի շրջանը հին բեթմին ունեցած է լաւ ու վառ մուխթարներ (գիւղապետ), ժողովուրդը տեսնելով Պաշտաւի անվախ և խելացի գործունէութիւնը, միաձայնութեամբ մուխթար ընտրեցին: Այդ շրջանին կառավարութիւնը սկսաւ կազմակերպել նոյնի կիւլանայի և շրջանայ հայ գիւղերուն վրայ Գանի մը անգամ գիշերով գիւղը խուզարկութեան ենթարկեցաւ, մարդիկ ձերբակալեցան, որոնց մէջն էր և Պաշտաւը: Բայց համարական կառավարութիւնը ոչ խուզարկութիւնով կրցաւ բան մը ձեռք բերել և ոչ ալ բանտարկութիւններով ընկճել: Պաշտաւը կատարած է գժաւորին փոխադրութիւններ, սերբոր և այլ պատասխանատու գործեր, որոնք բոլորն ալ յաղտութեամբ պսակուած են: Հին բեթմին կիւլանան անսակ մը ապաստանավայր եղած էր թէ շրջանի հայութեան և թէ բազարի համար, և այդ բոլորն ալ Պաշտաւի ալ ու հացը կերած և պաշտպանութիւնը վայելած են:

Պաշտաւը կազմակերպութեան մէջ բոլոր ճշմարիտ ընկերներէ սերւած ու յարգուած էր իր մաքուր անցեալով, անվհեշտ գործունէութեամբ և սուսին ու կեղծիքին խորապնդելով: Մուխթարութեանը շրջանին կառավարութիւնը համոզուած էր թէ Պաշտաւը յեղափոխական մ'է, բայց չէր կրնար բանտարկել, որովհետեւ ունէր ճարտիկ լեզու, գիտեր օրէնք՝ ու թիւրքերէն գրել կարգալ: Տրուպիզոնի յայտնի վաշխառուներէն Անուսուա օղի եղբայրներ տարի մը այդ գիւղի աշուրը առնելով Պաշտաւի բուռն գիտագրութեանը հանգիստ պեցան և վերջպէս իրենք խոստովանեցան, թէ յասոր նման մուխթար երբէք հանդիպած չէինք, որը կարող ըլլաւ իր գիւղացին պաշտպանել՝: Եւ իբրև որ նոյն տարին վաշխառուները Քիսա չ'ըրին այնքան:

1909 սեպտ. 15-ին մամը 8 1/2-ին գիշերը աղկան հետ ջազացրէն վերադարձին՝ գարնանկալ ոճրագործներու երկու գնդակով գետին փուկեցաւ քսած սարակ յեղափոխական գործիչը, ետին թողելով ծերունի հայր ու մայր, փորձիկ երեխաներ և խելակորոյր կինը: Ապանւած ասնը հետ գամուղ աղկին ալ կատարուած եղեռնագործութեան ապաւորութեան ներքև խելակորոյր կը գառնայ: Պաշտաւի մահով մեր շրջանը կը զրկուի թանկագին ընկերովէ մը, որը շրջանի կազմակերպութեան ղեկավարն էր:

Հանգիստ ուղարկեցուն: Պաշտաւի յիշատակը միշտ վառ պիտի մնայ ընկերներուն սրտին մէջ:

ՄԱՆՈՒԿ-ՆԱՇՏԱՍԿ

(ԱՇՏՈՒ ՓԵՏԻՄԱՍԻԱՆ)

1896 թ.ի օգոստոսեան օրերու նահատակներէն է փորձիկ Աշուր: Սամաթիացի էր, Գնունիի շատ մաերիմ

մի ընտանիքի գլուխ, մկրտութեան անունով Բելիկրոն... Դիպլոմի խաղով մը, երբ Գնունի Սամթիոյ վարժարանին ուսուցչութեան կը կանչէի, այդ սուար աշակերտութեան մէջն աչքին կը զարնէ Բելիկրոնը ու երբ անունը կ'իմանայ ո՞չ, կընէ սրանդեան, այսուհետեւ քո անունը Աշուս պիտի ըլլայ՝:

Ա Շ Ո Ս Փ Ե Օ Ս Ի Մ Ա Յ Ե Մ Ա Ն

1896-ի դեպքին առաւել, Աշուս գաղտնիկօրէն ճաշի սակառն մէջ զնկը լնցուցած Գնունիի սուրը կը փութագրէր, այդ սուրը օտականական հոգեզուրկեան տակ անուշեղով ազան կը դառապարտէի մէջը ձայլու... Երկու օրուայ անհաւասար կռիւէ մը վերջ, փամփոշաւի սպառումէն, ըստըրը կ'որոշեն թոյն խմել: Գնունի իր բով կը կանչէ Աշուսը, ո՞վ գիտէ վերջին համարը մը սայլու անօր: Բայց թշնամիին շարաշուք գեղակը սանդուխներուն վրայ կը զըզեանէ պղտիկ Տերօսը...

Ա Ր Օ Շ Ա Վ Բ Ա Ր Ա Ս Ե Մ Ա Ն (ԳԵՆՈ)

(ԵՆՈՒՄ 1879-ԻՆ—ՍՊԱՆԻՍՄ 1910-ԻՆ)

Արշակ բնիկ Ապին գիւղացի էր: Իր պատանեկան տարրական կրթութիւնը ստացած էր գիւղին ազգային վարժարանը: Ընորհիւ զգրոցի այն ժամանակայ անբարեկարգ վիճակին, նա չկարողացաւ իր ուսումը երկար շարունակել, հաջիկ սորվեցաւ կարգով և հասնուար իսկ զգրոցի պակասը լրացուց ինքնաշխատութեամբ:

Դիւզական պարզ, բեզ-շատ բարեկեցիկ ընտանիքի մը գլուխն էր: Այդ վառվառն, սրամիտ և ճարպիկ երկուստեայէ շուտով իրեն վրայ կը հրաւիրէ սեղօյն գաշտակցական ընկերներու ուշադրութիւնը:

Ընկերները կը գրասեն զինքը և Արշակ, յԴաշնակցու-

թեան՝ զգրոցին մէջ կը ստանայ իր բարոյական գաւտիարակութիւնը:

Համիզեան սէ աւետիմ օրով կատարած կարգ մը անիրաւութիւններէն սիրաբ խոցուած, շուտով կը ժանկ յԴաշնակցութեան՝ կամուօր անձնակերներու բանակին մէջ և կը ժամանկէ զանազան յեղափ. ձեւերով:

Մօտ 10 տարի նա յԴաշնակցութեան՝ շարքերու մէջ էր և եղած էր սեղօյն զինավար ուժերէն մին. իսկ վերջերը շրջանի կոմիտէի անդամներէն էր: Օր մը իսկ չէ գաւաճանած իր ընդունած նրազգին ու սկզբունքներուն: Զոհարարութեան սիպար օրինակ մը լինելով, յամախ նա իր անձնական շահը զոհած է ընդհանուրին:

Սահմանադրութեան յայտարարումէն յետոյ ընկց ժողովրդի շինարար գործին և իր մաքուր ու հմայիչ յատկութեամբը մտեցուց իրեն գիւղին լուսազօրն ուժերը և սանցմով զարկ աւաւ կողմակերպութեան

Ա Ր Օ Շ Ա Վ Բ Ա Ր Ա Ս Ե Մ Ա Ն

գործին հետ միասին՝ նաև կրթական-կուլտուրական գործերուն: Նա յամախ անդամացած էր գիւղին թաղական և հոգաբարձական ժողովներուն, իսկ վերջերը գիւղին թաղական էր. և այդ պաշտօնն ևս վարած է պարտականութեան գիտակցութեամբ:

Յիշատակութեան արժանի է, ժամանաւորագէտ, նրա վերջին բուռն պայքարը ընդդէմ միւլթիկէզի մէքաւ Թիւրք և հայ մուխթարներու հետ մաքառած և այդ վերջիններու շահատակութեան գեճն Ռացի այդ պայքարած է նաև իրենց գիւղի միւլթիկէզի մէքաւ Թիւրքները անխղճարար նեղել: Ելն սատիւան նեղը մզած և Ալի աղային, որ առ ճարահասակն անդրան է, յԱրշակի բեզմէ աստուրգ չլիբըննէկա զաա՛ բ է զ ալ

բառն ի լ կ ու ա մ ի ինձ զեմ մի կուիր... Բայց անկաշառ երեսասարգը պատասխանած է.— «Սեթալիկներու համար ժողովուրդը չեմ ծախեր թեզի»:

Բայց ժողովուրդի մէջ գանձեցան ապերախ իժեր, որոնք գաւառներէն կարեցին նրա բեղուն կենսքի թելը...

1910 թ. սեպտ. 20, գիշերանց Արշակի գիւղի աղ-գայիները ժողովի կը հրաւիրէ զպրոցական խնդրոց համար Անթրեի պատճառու ժողովականները կը բացակային ժողովէն իսկ ինքը ինչեւի՞տ գործը, երբ կը տեսնէ, որ մարդ չկայ, կը վերադառնայ խանութ և կը մնայ հոն:

Գիշերուս ժամը 1 1/2—2-ի տանները, երբ խանութին մէջ նստած գուլպա կը գործէր, գաւառները գրուն ձեղքածքէն կը պարզէ հրացանը և Արշակի կը զարկի ձախ աչքի մտելու...

Ապառնութիւնն ճ որ յետոյ կը կատարէ յուղարկու-ւորութեան հանգեւելու դադարին կը հեռուէր խուն կրկեսն բազմութիւն մը, իսկ առջեւէն կը տարւէին պահպները...

Հանգուցեալը կը թողու ծերուկ հայր մը, այրի մը և փոքր աղջիկ մը:

Հանգի՞տա բո աճիւնին, աղբիւ ընկեր...

Թ Ի Ի Ր Ք Ի Ա

ՀԱՅՏՐԱՆ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԹՈՒՐԲՈՅՍ ՍԷՋ

ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՄ ՂԱՆԵՐԱԹՂՅԵՐՈՂ

1908—1912

Դրանուցադիր է մասին հայային հարցի, ուղղւած հայոց պատրիարքի կողմէն 1327 յուլիս 7 թիւն (1910 յուլիս 20) Մեծ-եկարքութեան և արգարութեան ու կրօնից նախարարութեան:

Բունապետական ռեժիմի որով հայերու պահանջները կը կայանային ընդհանուր բարեկրթութիւններ ներմուծելու մէջ. այսինքն ճշտել թուր օսմանցի պաշտօնեաներու և քաղաքացիներու իրաւունքներն ու պարտականութիւնները, շտապիչի կերպով ապահովելու համար ընտանի և իրաւաբան արգարութիւնը, որ հիշ ու ոգին է ներկայում օրէնքի, ինչպէս և քաղաքացիական օրէնքի:

Նոր ռեժիմի հաստատումէն ետք, հակառակ ցաւաւանը իրողութիւններու, ինչպիսիքն են Ազաւայի կոտորածները, որոնք իրենց վարարութեամբ իսլամ և ոչ-իսլամ աշխարհի մէջ սարսափ ու զայրոյթ առւել բերին, հայերն այնուամենայնիւ պերճախօս ու շտապիչի պաւցոյցներ աւին իրենց զգացումներու անկեղծութեան և

բունն համարանքին զեպի օսմանեան սահմանադրու-թիւնը:

Ախտա որ հին ռեժիմի բարձր պաշտմանարները, համոզւած, թէ ճնշուած բունապետութեան համար մի կենսական տարր է և բարեկրթութիւնը՝ մահացու տարրեր, և տեսնելով հայերու հաստատ որոշուած բարեկրթութիւնները ձեռք բերելու և իրենց հայրենակից թիւրքերը իրենց ձգտութիւններն ընկերացնելու ջանքերը — փոխանակ ձեռնարկելու ընդհանուր բարեկրթութիւններու, որը համարժեք էր իրենց համար ինքնասպանութեան, նախապատիւ սեպեցին ընտանջել հայերը, իրեն յղացողներ իրերու այդ վիճակին:

Այս ծրագիրը գործադրել կարենայու համար, ոչոնք կ'աճառասանէին հայերը իրենց օրինական ինքնակային զեմ ըմբոսացած՝ հայկական թագաւորութիւն ստեղծելու նպատակով և նմանօրինակ զրպարութիւններ գործնելով անոնց զեմ՝ կը գրգռէին իրենց միտքի թիւրք հարեւակիցներու զայրոյթն ու կրօնաժողովութիւնը, կը յայտարարէին հայերը օրէնքի պաշտպանութիւնէն զուրկ, ուրիշ խոսքով, թողութիւնն ձեռնառուի լինել անոնց պատիւն, կեանքին և ինչքին. այնպէս որ Անտառի կանազան մասերուն և նոյնիսկ մայրաքաղաքին մէջ կազմակերպեցան շարքեր, համաձայն մի յատակագրի—չառ գիտնական մեթոզով—արժանի կառավարական վարչութեան մէջ գործածելու, որի հեռուանով բազմահազար հայեր ստիպեցան գաղթել իրենց կեանքը փրկելու նպատակով:

Աւերորդ է կանգ առնել այն բարկութեան և յուզման, որ այդ զրպարութիւններու և սարգանքի արգիւնք եղող շարքերը առւել բերին կայսրութեան իսկական շահերով գուրծով և արգարութեամբ սողորւած իսլամ և ոչ-իսլամ օսմանցիներու սրտին և գիտակցութեանը ինչպէս և եւրոպական քաղաքական շրջանակներու և քաղաքակրթութեան փարսը հանդիսացող հասարակական կարծիքի մէջ:

Դրանուցանը երկչառ է՝ առածին համաձայն հին ռեժիմի զերակատարները վերջին ծայր զարհուրած հասարակական բարկութիւնէն և յուզումէն, ստիպեցան—հակառակ իրենց ցանկութեան— առժամայէտ հրատարիլ որով ընտնջումից և փոխանակեցին վերջինս անտեսական և վարչական ճանապարհով ընտնջումով վերջինը գործադրեցաւ մի այնպիսի կատարելա և նրբամտ մեթոզով և գործածած միջոցներու ստակութիւնը այնպիսի անհանգուրժեղի շարիերու հասար, որ ողջ մնացող հայերու մի մեծ թիւը ապահովելու համար իր պատիւն ու կեանքը և ապրելու միջոցներ հայթայթելու նպատակով, ուրիշ ո՛չ մի հարաւորութիւն չգաւաւ, և թէ ոչ լքել իր օճախը— հազարաւոր ատրիներու իր թանկագին օճախը—գաղթելու համար արատազման:

Իրկաթով և ապա անտեսական ճանապարհով ընտանեկան հետևանքով հայերը զանգուստար գաղթելով արտասահման և այդ փերպով առյուծ եւրոպական հասարակական կարիքին կենդանի ապացույցը իրենց պահանջներուն և այն վարագուծութիւններուն, որոնց զոհերն էին, այնպէս որովհետեւ կը մասնէին հին ուժեղիմը: Միւս կողմէ սոսմանեան հողէն իրենց կենսը փրկելու համար մեկնող հայերուն անարգար կերպով ընդդիմանալը— և այդ այն ժամանակ, երբ զանոնք կ'ամբաստանէին իրեն իրենց օրինական ինքնակալին դէմ ըմբոստանքն և հայկական թագաւորութեան ծրագիր փռածելու մէջ— մի բան, որը կարող էր շոտ վատ ապաւորութիւն առաջացնել Ներսիսի հասարակական կարծիքի վրայ, հին ուժեղիմ մարգիկը՝ համարուած այդ կարգի գործերու մէջ իրենց խորամակնութեամբ, արգիւնելու համար հայերու բռնի գաղթը, մի շրջաբերական հրատարակեցին, որով կը յայտարարէին գաղթականներուն, որ ո՛չ ոք արտօնած և մեկնիլ թուրքիսէն, եթէ նա չի սորոքագրեր մի յանձնառութիւն ազգութիւն փոխելուց (") եւք այլ ևս չվերադառնալու թուրքիս Յակոբն երբ հաստատուեցաւ, որ հայերն իրենց կենսը փրկելու և ապրուստի միջոցներ հայթայթելու նպատակով կը համակերպէին այդ պարտաւորման, նոյն իսկ թուրքիս չվերադառնալու յանձնառութեամբ գաղթելու թոյլտուութիւնը ծայրայեղ համարուեցաւ, որով ո՛չ միայն արեւելեցաւ հայերուն մեկնուը դեպի Եւրոպա, այլ և բացարձակ կերպով արգելեցաւ անոնց սոսմանեան մէկ նահանգէն միւսն երթալ:

Այդ թւականէն սկսած հայերն իրենց կենսը ապահովելու ուրիշ միջոց չգտնելով գաղտարար փախչիլ սկսան ի գին գրամական կարևոր զոհողութիւններու, ի հարկէ յօշուտ այն պաշտօններու, որոնց յանձնած էր անոնց դէպի արտասահման մեկնուիլ արգիւնքը:

Քերթապէն մի ամբողջական գաղտարար առաւ համար այն իրողութիւններու մասին, որոնք հին ուժեղիմի որով կը բռնադատէին զժբախտ հայերը լքել իրենց հայրենիքը, բաւական է յիշել, որ խուժանը, որ ձեռնառուի կը լինէր կենսը, պատուի և ինչքի և ամեն ինչի, որ հայ անուը կը կրէր, համարուած էր պետութեան հաւատարիմը, և հակառակը, այն բոլոր արիասիրտ և հայրենասէր անձնաւորութիւնները, որոնք կը համարձակէին ստանձնել հայերու օրինական իրաւունքներու պաշտպանութիւնը, կը հռչակէին հայրենիքի զաւանաններ:

Յաւազին իրեւո այս կայսութեան իբր բնական հետևանք մտնուանը Անասուրի նահանգներու հայերու զժբախտութենէն և անոնց վերաբերմամբ ի գործ դրուած ճնշուածքներն օգտուելու նպատակով կառավարական պաշտօնները, աւստպանները և նոյնիսկ ժողովուրդը աւարելիով գաղթականներու ազգափոխութիւնը և կամ

անտուսնգութեան պատճառարանութեամբ, կը գրաւէին անոնց հողերը, աները, կամ ուրիշներուն կուտային և զասնալու սպառնալիքներով կ'արգիւնէին այն հայերուն, որոնք չէին յաջողած գաղթել, Յասարի մշակել իրենց հողերը, կրտսիպէին անոնց տասը արբի գիմուս շընել իրենց, բռնագրաւուած կայքերը յետ պահանջելու և իրենց նպատակին հասնելու համար չէին զգուշանար գործածել ամենէն ապօրինի, խարախ և ճնշիչ միջոցներ: Կարճ ժամանակ յետո, այդ միջոցներն իսկ գործնեցնուածելուց Երեսուցի հայերու աներն ու հողերը գրաւուեցան պարզապէս, առանց դատական զանաւոր ձևերու:

Մի արտա գաղափար առյու համար բազմահազար զոհեր պատճառող շարդերէն և բռնի գաղթականութեան զերծ Քացած հայերու կրած նիւթական կուրուսաներու մասին, բաւական է ամփոփել արդիւնքը: այն վերելիւցող վիճակագրութեան, որ պատրիարքը պատրաստել է իր արամագրած շատ սահմանափակ միջոցներով:

1) Անասուրի մէջ սկսելով ազգային կալաններէն— գրաւուած են 13 վանք (որոնցմէ ոմանք իրենց անշարժ կայքերով), 27 եկեղեցի (որոնցմէ ոմանք փոխեր են գոմերու, ոմանք ընտանութեան, Քացածը աւերուած և նիւթները գործածուած են ուրիշ շինութիւններու), 16 գերեզմանատուն և 18 կալաններ մեծ ու պղտիկ նոյնպէս ազգային սեփականութիւն:

Տեղական պաշտօններու կողմէ հայերէն կամ հայկական գիւղերէն իլուած և ժողովրդական աճուրդով ծախուած կամ գաղթականներու (մուհաճիք) ընտանութեան յասկացուած և կամ մասնաւորներէ յափշտակուած կալաններու և արտերու թիւը 7000 է.— կալաններ և հողեր 100 օսմ. ոսկիէ աւելի արժողութեամբ և 100 տօնիմէ (հեքթար) աւելի տարածութեամբ, չհաշուած այն կալաններն ու հողերը, որոնք 100 ոսկիէ պակաս արժէք և 100 տօնիմէ փոքր արածութիւն ունին. և կամ այնպիսիներ, որոնց արժէքը գնահատուած չէ:

Բռնագրաւողներու անունները, յափշտակուած ինչքերը և անոնց կուծիւնը, ինչպէս և յափշտակութեան թւականն ու վայրը որոշապէս նշանակուած են պատրիարքարանի ցուցակներուն մէջ:

Յակոբի հայերու անտեսական կորուսաները միմիայն վերոյիշեալ հանգամանքներու մէջ կ'առարկուեցան:

Ամեն անգամ որ հայի սեփականութիւնը սուրբի կամ երկրագործական գրամատան ունեցած պարտքի պատճառով կամ վճուած պարտքի համար աճուրդի դրուած է, համայնայն առանին յիշարելի է յափշտակել ինչ որ հային կը պատկանի, ծախուած է հողատերներուն երես-չորս անգամ աւելի արժանի գնով: չէ թէ իրենց իրական արժէքն, այլ նոյնիսկ աճուրդի գնէն: Այդքան բաւական չհամարելով, սեզուրն շատ աղ-

գեցեկները իրենց վերադարձով պահանջատերով և գա-
տաւորի կրկնակի հանգամանք, զինու զօրութեամբ
ձնչուձներ ի գործ դնելով—որով ի հարկէ առ ոչինչ կը
համարուին հեռակող օրինական գործողութիւնները—յա-
նուն շինու պարագրու վճարման, ստիպած են բազ-
մաթիւ հայերու ծանկէ իրենց սեփականութիւնները:

Բայց իրերը այդքանով ալ չեն վերջանուր

Հին ռեժիմի վարիչները, իրենց յատուկ սարսնու-
թեամբ, մէկ կողմից կ'արգիլէին հայերուն գաղթել, իսկ
միւս կողմից չէին թող սար վերագանուող Թիւրքիս
անոնց, որոնք գաղթելէ ետք զգացած հայրենաբաղձու-
թեան պատճառով կը փախաբէկին տեսնել իրենց սիրելի
ածախը նոյնիսկ կեանքի գնով:

Այսպէս մէկ կը բերեցք մի օրինակ, որմէ կարելի է
եզրակացնել Տին ռեժիմի հարստահարող և անհայրե-
նասէր քաղաքագիտութեան մասին, որ փոխանակ
Յնաօրոյի մէջ բարենորոգումներ ներմուծելու, աշխա-
տեցու բնաջնջել ոչ միայն հայ ցեղը, այլ և ոսկանակ
ընել օսմանեան երկրի ամենանիւրախան իրաւունքները:
Սա մի պատմական սրտատառը որդեգրութիւն էր, որ
ըմբռնացող փրփուցութիւնը բոլոր օսմանցիներու,
իսկամ և ոչ-իսկամ:

Նախորդ ռեժիմին օրով 40,000-է աւելի հայեր
ստիպած էին ապաստանիլ ռուսական հողին վրայ
Ռուսական կառավարութիւնը հայերու այս դժբախտու-
թիւնէն օգուելով, անոնց կը ծանուցաներ պարտաւոր
կերպով անմիջապէս ընդունիլ ռուսահպատակութիւն—
առանց իրաւունք ունենալու 10 տարի Ռուսաստանի
մէջ սեփականութիւն ձեռք բերելու — և կամ վերա-
դառնալ Թիւրքիս. անոնք, որ չէին համաձայնէր
այս երկու առաջարկներէն ուրիշ մէկին, պիտի զրկէին
հիւսիսային Ռուսաստանի սքոտրափայրերը: Յիշեալ կա-
ռավարութիւնը փորձեց բանի ուժով, որսիկանութեան
միջոցով, ռուսական անցաբեր ցրւել:

Հայերը նաեւընտրելով շարքի վտանգով Թիւրքիս
վերագանուող, քան թէ ընդունիլ ռուսահպատակութիւն,
սկսան խուր խուր վերագանուող հայրենիք. ո՛հ այդ
տաթիւ է, որ Տին ռեժիմի զեկավարները փոխանակեցին
ուսու կառավարութեան հետ հեռակեաց պայմանագրու-
թիւնը:—

Ռուսական և օսմանեան կառավարութիւնները յանձ-
նառու են, առաջին.—ուժով ընդգրկմանը հայերու վե-
քագարձին զեպի, Թիւրքիս և Պարսկաստան և իբր
փոխարինութիւն ռուսական կառավարութեան այս ծա-
րայութեան, թիւրք կառավարութիւնը կը համաձայնի
Յնաօրոյի մի որոշ և կարեւոր մասերուն համար բարձր
ուսու գրամատերերէ ո՛չ որքին չաւր երկամուզային
առանձնաշնորհութիւն:

Յի՛նչ այդ, թշուա հայերը անգիտակից այս անհեթեթ
գաղափարութիւնէն, պատուելով ռուսական անցաբերը,

անկարագրելի չքաւորութեան մէջ կը փորձէին անցնել
սահմանը, իրենք զիրենք գառն դէմ յանդիման ռուսա-
կան, թրքական և պարսկական գնդակներէ, և այդ կեր-
պով անոնցմէ շատերը սպանեցան:

Սգգրու միարեանութեան սկզբունքը յարգող ամեն
օսմանցի, սահմանագրութիւնէն ետք պարտական էր եր-
բեք շնտանալ այն զուտասանը իրողութիւնը, որոց կար-
գին են.—ամենզ արեան հոռու, բունպարտաւորները,
կողոպուտները, բանարարութիւնները, հայրենիքի և պետու-
թեան դէմ գործուած գաւաճանութիւնները, որոնք բըռ-
նակարութեան աղետալի շրջանին եկան մրտել օսմա-
նեան փառապանն պատմութեան էջերը:

Հայերը, որ իրենց փրկութիւնը կը ստեննն սահմա-
նագրութեան անբարեգործ մէջ, օսմանեան բոլոր ցե-
ղերն ուսելի կ'ըմբռնեն և կը գնահատեն այս շքաբար-
տութիւնը:

Վերագառնալով ռուսակարութեան արհամարելի վար-
չաձեկ օրով հայերու վերաբերմամբ ի գործ գրաւած
հարստահարութեան և բունպարտաւոր քաղաքագիտու-
թեան, մեք նպատակն է որոշ և հակիրճ եղանակով
ի վեր հանել հայերու իրենց գորբերը յետ պահան-
ջելու սրբականութիւնը, այն համագանաբով, որ անոնք
գաղթել և այդ պատճառով հպատակութիւն փոխել
են կամ Յ տարի անհնարին է եղել անոնց մշակել
իրենց արտերը և կամ որովհետեւ անոնց հողերն ու
անները տաք տարի գրուուած Պացել են առանց ուրիշ
վկայութեան և այլ բազմաթիւ սպորիքի միջոցներով:
և շուրջի ուրիշ անարգար խորամանկութիւններու սե-
փականագրելու են շուտանալի է, որ անհրաժեշտ և
կարեւոր է նիտաի ունենալ այս կետերը, երբ վարչա-
կան միջոցներ ձեռք առնին և կամ բունպարտաւոր
գոյրերու կարգադրման վերաբերեալ կառավարութիւնը
վիճարանութեան դէմ մի նախագին:

Այսպէս, հայերու գաղթը, լինի նա արտուսած կամ
ոչ, անոնց մեկնուը.—յամանաութիւնով կամ առանց
ուրիշ յանձնառութեան, արձանագրած կամ ոչ.—զեպի
արտասահման կամ օսմանեան հողի յարաբերաբար
սպահով մասերը, ունեցած է մի միակ նպատակ.—
խուսափիլ հրեշտային վարչութեան ձնչուձներէն և հուրի,
սուրի ու անտեսական միջոցներով բնաջնջելու և իրենց
ընտանիքի և զուակներու ապրուստն սպահովել և այդ
կը լինըր միջոցը հանդեպ մի կառավարութեան, որ
բազմահազար հայերու անմեզ արիւնը թափելով կը
յոխորտար, որ ընդունակ է իր սպանալիքներն իրա-
գործել:

Չգաղթողներն ալ որոշ օրինական չքեղանք ունէին,
որ, արգիլելով երեք տարի հնձել և մշակել իրենց
հողերը, գառնագրութեան բանած էին իրենց կողոպ-
տիչներուն հետ:

Եթէ հասարակաց դժբախտութեան հետեւանքով այլևս

իրենց ընտանեկան օճախը չվերագոռնալու յանձնառութեամբ Տայերու գաղթելու Տպասակփոխութիւնը օրինական ընդունելի չքանցածք չի համարուի, ուրեմն պէտք է ջնջել օրէքէն օրինական չքանցածք պարգան և նոյնից ծանր դատապարտութեան ենթարկել և ժառանգաւորի համարելով գրուել գոյքերը մեր այն Տայերնակից իւլամ բազարական զոհերուն, որոնք բանակարութեան խտուածներն ստիպւած էին առանց թոյլաութեան խուսափել արտասահման, ուր նրանք կը քննադատէին և կը պատարակէին հին վարչութեան արարքները. և որոնք սահմանագրութեան հռչակուածն ենք Փիրօրու վերադարձան մեծ պատիւներով և իբր վարձատրութիւն իրենց Տայերնապրական ծառայութիւններուն, այսօր գրուեալ են օսմանեան սահմանադրական պետութեան ամենաբարձր դերերը:

Վերոյիշեալ օրինական չքանցածքներով անհրաժեշտ է վերահաստատել անյայտ Տայերու իրաւունքը անոնցմէ իւրև Տոչերու և գոյքերու վրայ, Տիճուած մանուկնք հետեւեալ պատճառներու վրայ.—

1) Գաղթող Տայերը Տպասակութիւնէ զրկուած համարել են միայն բաւի գաղթի հետեւանքով և երբեք օրինական չէր անոնց վերաբերմամբ գործադրել 1300 թեպպիւլ-Վեթեր 25-ի 2—3 յօդանոցնորի ամենախիստ պարտադրութիւնները, որովհետև Տայերը երբեք իրենց հաճութեամբ չեն փոխեր Տպասակութիւն և ոչ ալ Տայերիքը լքելով ծառայել օտար պետութեան բանակին մէջ, այլ գաղթել են վերև յիշեալ օրինակու և բանաւոր պատճառներու հետեւանքով: չնայելով որ բըն-նակարութեան պաշտօնները արգիլելու համար անոնց մեկուտը և այդ կերպով զանոնք ոչնչացնելու համար, անոնց հետեւեալ կերպով կը պատանային— ո՛րթէ թողնէք երկիրը, զոք պիտի նկատուիք Տպասակփոխներ առանց արտօնութեան և հետեւաբար կ'արգիլուի ձեզ կայսրութիւն վերադառնալ: Բայց միտժամանակ ըմբռնելով մի այդպիսի արգելքի ազդեցութիւնը, նոյն պաշտօնները անոնց յանձնարագրեր ստորագրել կուտային չվերագոռնալու Քիւրքիս:

Ինչպէս յայտնի է, անոնք որ առանց արտօնութեան կը փոխեն իրենց Տպասակութիւն և կը մտնեն մի երկրի ծառայութեան մէջ, ո՛չ միայն Տպասակաւորով կը համարուին, այլ և կը զրկուին ամեն իրաւունքներէ օգուելու: Բաղաբակիրթ բոլոր երկրներու կողմէ այս սկզբունքը որդեգրուած է: Բայց Տպասակութիւնը փոխած լինելուն պատճառով ժառանգաւորի համարել և գրուել մի Տպասակի գոյքերը մի խիստ պատիժ է, որ բացի օսմանեան պետութենէն, ոչ մի երկրի մէջ չի գործադրուի: Հետեւաբար կառավարական պատճառները, քաղաքային և Շէրիկ զատուորները պարտական են ամենամեծ ուշադրութեան արժանացնել, որ չեւեղութիւնն այդ խիստ պատիժ օրինական արամագրութիւններու մեկնաբանութիւնը:

Որքան ալ որ 1274-ի հոգային օրէնքի արտագրութիւններով Տպասակութիւն փոխողն սեփականութիւնները չեն պատկանի իր որդիներուն, լինին Տայր և մայր օսմանց կամ օտարական, որ այդ սեփականութիւնները կը համարուին անժառանգ և առանց սիրանալու իրաւունքի հետազօտութեան, անորպէս ետք կը ձգուին գնողին, 1285-ի բազարադրական օրէնքի 5 և 6 յօդանոցները, ինչպէս և 1800-ի կալածական օրէնքի 2 և 3 յօդանոցները, ի մասին բացառիկ անձերու սեփականութիւններուն (1 յօդանոց օտարականներու անշարժ կալածներու մասին), ձեւափոխեցին կալածական օրէնքի վերոյիշեալ 111 յօդակն արամագրութիւնները: Այնպէս որ անոնք, որ օսմանեան կառավարութեան թոյլաութեամբ կը փոխեն իրենց Տպասակութիւնը, այն թւականն սկսած կը համարուին օտարա-Տպասակներ, որով կ'օգուտին օտարա-Տպասակներու անշարժ կալածներու իրաւունքի մասին նախատեսուած 1284-ի օրէնքէն: Իսկ առանց օսմանեան կառավարութեան արտօնութեան Տպասակփոխ լինելէ ետք օտար պետութեան բանակին մէջ ծառայողներուն վերաբերմամբ կառավարութիւնը կամ զանոնք կը ընէ օսմանեան քաղաքացիական ցանկէն և կամ համարելով անոնց նոր Տպասակութիւնը իբրև չեղեալ, կը վարուի անոնց վերաբերմամբ իբրև օսմանեան Տպասակներու հետ: Միշտ մի օսմանցու Տպասակփոխութիւնը տեղի կ'ունենայ միայն կայսրական հրամանագրով, իսկ ոչ մի դեպքում 1800, Թեպպիւլ-Վեթեր 25-ի վերոյիշեալ 2 և 3 յօդանոցներ անհրաժեշտաբար չեն զործադրուի առանց թոյլաութեան Տպասակութիւն փոխելու, օտար ղեկնորական ծառայութեան մէջ ամենլու պատճառաւ օսմանեան Տպասակութիւն զրկուած անհասանելու վերաբերմամբ:

Հետեւաբար, ինչպէս 1285-ի բազարադրական օրէնքի 5 և 6 յօդանոցներուն մէջ մասնաշեւած է ունեւ օսմանեան Տպասակի Տպասակփոխումը և օտար ղեկնորական ծառայութեան մանելը, հիճուած վերոյիշեալներուն վրայ, չի չքացնի օսմանեան Տպասակութիւնը: Այդ արարքները իրողոքս հաստատուելէ ետք — ըստ կանոնի և սովորութեան— պէտք է որ կառավարութիւնը իր որոշումը սայ ընելով այդ օսմանցին քաղաքացիական ցանկէն և իր այդ որոշումը կայսր նւիրագործման ենթարկէ: Այս բարը մանաւանդ շատ անհրաժեշտ է այն պարագային, երբ մեզը կը փոխէ իր Տպասակութիւնը ոչ թէ իր յօժար կամքով, այլ անյաղճելի ստիպողականութեան առաջ: այդ պարագային միայն ընդունելի կը լինի ժամեղնապէս Տպասակութիւն զրկելու նման մի խիստ պատիժ:

Արդ, Տայերու շատ անձան մի մասը միայն իր կեանքը փրկելու համար ստիպուած էր հրաժարուիլ Տպասակութենէ և հափառակ իր ցանկութիւններուն Քիւրքիս

չվերագանալու յանձնարագիր ստորագրած էր. իսկ գարով մեծագոյն յասին, թողած էր երկիրը պարզապէս առանց ուրիշ հպատակութիւն ընդունելու կամ օտար բանակի մէջ ծառայութեան մտնելու և մասնաւոր կառավարութիւն անոց վերաբերմամբ քաղաքացիական ցանկէն ջնջելու ոչ մի որոշում չէ աւան և ոչ այդ առթիւ ուրիշ կայմարկան հրամանագիր երեւցած էր Պահանջած գեպրին այս կարևոր կէտը կարելի է հաստատել պաշտօնագրէս, զիմելով ձեռնհաս պաշտօնեութեան արտաքին գործերու նախարարութեան

Օտմանեան հպատակութիւնը բնական և ներքինան իրաւունքն է անին օտմանցու:

Առանց պաշտած օրէնքներու արամագրութեան անհնարին է այդ իրաւունքը կորսնելը

Բացի այդ, ամեն մի օտմանցի անհերքելի իրաւունքն ունի երթալու իր ցանկացած երկիրը. այս իրաւունքը կը բղիտ անհաստական ազատութենէն, որը երաշխաւորուած է բնական և սահմանադրական օրէնքներով:

Ո՛չ մի կառավարութիւն իրաւունք չունի արգիլել իր հպատակները զնալ իրենց ցանկացած վայրը, բացի օրէնքի որոշած արգելքի պարագան:

Օտմանեան օրէնքներուն մէջ չկայ և չկրիտ լինել ոչ մի արամագրութիւն, որ համաձայնէր առանց թողաւուութեան գաղթող հայերը ենթարկել անպիտի խիստ պատժի, ինչպիսին է զրեւիլ հպատակութենէ: Անոց կողմէ ստորագրուած յանձնարագրքը օրէնքն չնախատեսուած մի յանցագործութիւն է, ըստ որում պէտք է առահինչ համարել

Օրինակ, եթէ մի օտմանցի առանց արտօնութեան թողուր իր երկիրը և ստորագրէր մի յանձնարագիր, որ իր վերադարձին կը համաձայնի կրել այդքան սարի բանասրկութիւն, այդպիսի մի յանձնարագրութիւն օրէնքի առաջ ո՛չ մի արժէք պէտք էր ունենար, նախապէս ընդունելի կը նշանակէ մասնաւորներուն առջ այնպիսի պատժներ, որոնք նախատեսուած չեն պատժական օրենագրքին մէջ: Հետևաբար, եթէ նոյնիսկ հայերը թողնէին իրենց երկիրը առանց ուրիշ պատճառի, կառավարութիւնը չունենալով ուրիշ օրինական գրգռողամաս, իրաւունք չէր ունենար արգիլել անոց անկեանքը և ոչ ալ իրաւաստ արգիլել անոց վերադարձը զեպի Թիւրքիա, իրաւագրութեան պատժի առջ անոց և կամ զրկելով հպատակութենէ ջնջել անոց անունները քաղաքացիական ցանկէն: Նոյնիսկ բանակաւորական խիստ օրէնքներու բացարձակապէս հակառակ են անոց ստորագրել արւած յանձնարագրքը և այդ առթիւ անոց անուններու ջնջում արձանագրութեան նկատմամբութիւնները: Հին ուժով մի այս պարթիկ արարքներուն վրայ յենել այտօր, կը նշանակէ սահմանագրութեան օրով վերանորոգել և վերադարձնել բանակաւորութեան անարգարութիւնները և հարստահարութիւնները:

Վերև յիշած օրինական պատճառներով և հիմնական իրաւունքի և արգարութեան սկզբունքներուն վրայ, իրենց

երկիրը թողնող հայերը, լինի այդ արտօնութեամբ կամ ոչ, ուրիշ յանձնարագիր ստորագրած կամ հակառակը, քաղաքացիական ցանկէն ջնջուած կամ ոչ, ուրիշ եղանակով չեն կորսնցուցած սեփականութեան իրաւունքը: Թիւրքիոյ մէջ ունեցած իրենց անշարժ կալաններու կամ մասնաւորութեան վերաբերմամբ, և հետևաբար անկարելի է անոց գոյքը օտմանցի ժառանգներուն բաժնել և կամ ուրիշ կերպով պակսեցնել անոց իրաւունքը վաճառելով սեփականութիւններու վերաբերմամբ:

2) Այն դեպքում նոյնիսկ, որ երկիր մէջ ձեռնարկուած կամ գաղթած հայերու գոյքերը մի ուրիշը 10 սարի առընդդիմաբար գրուած է, պատկանեալ գտատարնը պիտի համարի հայերու պահանջը ընդունելի, հակառակ օրէնքի նախատեսութիւններուն, այն անկայտ պատճառով, որ անոնք կամ հետևաբար վայրերու մէջ գտնուելով և կամ բնութիւններէ վախճած չեն համարձակած գտատարնի զիմել, մի բան, որ սեփականութեան օրէնքի 20-րդ յօդուածով նախատեսուած է:

Հետևաբար նոյնիսկ եթէ վերոյիշեալ հոդուր կառավարութեան կողմէ անժառանգ համարելով մ ու հ ա յ ի բ ն եր ու ն թողած են, որոնք ենթադրենք երկուստի առաջ գրուել են, և եթէ նոյնիսկ այդ փաստը վաւերացուած է, հայերու զիմած գործողութիւնը նոյնքան անմեղք է կը թայ, որովհետև սեփականութեան օրէնքի 1305 թ.-ի յաւելածին համաձայն, միայն անուններէ իրաւունքով իրաւագրկան գեպրուն և ոչ գաս կարող է թայ անընդունելի: իսկ անհերքելի է, որ եթէ հայերը չեն կարողացել իրենց իրաւունքները ձանձնել, այդ եղեր է այն միակ պատճառով, որ գտնուել են հետևաբար վայրեր, անոց երկիր վերագտնուալ արգիլուած է եղեր և զիմեւոր բոնապետութիւնը կըն:

3) Երկիր մէջ ձեռնարկուած կամ գաղթած հայերու հոգրուն 3 սարի անմշակ թաւը ոչ մի կերպով չենթարկուի թափ ու ի նկատմանութիւններուն Որովհետև հայրենագրով հայերը կը գտնուին ճիշտ պատերազմական գերիներու զրոյթեան մէջ, անհնարին էր անցնել Թիւրքիա և մշակել իրենց հողերը (այս դեպքը նախատեսուած է կալանական սեփականութեան օրէնքի 68-րդ յօդուածով): Բացի այդ — ինչպէս բազմաթիւ կողմէ քաղաքական փոխադրութիւններ — հայերն ալ բնականապէս և իրաւական և հարստահարութիւններէ իրենց կեանքն ու պատուը փրկելու համար ուրիշ միջոց չգտան, եթէ ոչ թողնել հայրենիքը (հոգային սեփականութեան օրէնքի 72-րդ յօդուած):

4) Այնպէս որ ինչպէս հոգային սեփականութեան 35-րդ յօդուածն էր բղիտ, հայերը չեն զրկուի պետութեան սահմանին մէջ իրենց հողերը վերագտնելու պահանջի իրաւունքն, եթէ հետևեալ երեք պայմանները գոյութիւն չունին. — 1) եթէ օրինական ձանապարհով պետութեան սահմանին մէջ օրւած սեփականուորները ստացել է, մի ուրիշէ փոխանցուած, և կամ

տիրացած է իբրև մի անժառանգ գոյք և կամ իբրև փոխանցած ժառանգութիւն. 2) Ստացողը պիտի կրէ մի ձգբիտ վաւերագիր սպասցուցող օրինական ճանապարհով հողին տիրացած լինելը. 3) Այն գեպքում, երբ օրինական ճանապարհով և համաձայն ձգբիտ փաստաթուղթերու հողին տիրացող նոյն հողին վրայ բարձրադասցիներ և շինութիւն կամ մշակեր և այդ կամ ծառեր, կամ այն գեպքում, երբ քանդած կամ արմատախիչ եղած նիւթերը աւելի բարձր արժեն, քան թէ հողի իսկական արժէքը քանդելուց և արմատախիչ լինելուց ետք, և կամ, երբ քանդած կամ արմատախիչ եղած նիւթերը համարժէք են հողերուն, վերջիններս քանդելէ և արմատախիչ լինելէ ետք, ժամանակ, երբ աննարին կը լինի ունէ համաձայնութիւն տիրացողին և պահանջողին միջև:

Այն գեպքում, երբ հաստատուի այս երեք պայմաններու գոյութիւնը, եթէ արժէքը, շէնքերուն քանդելէն և ետքէն անկած այդքի կամ ծառերուն արմատախիչ լինելէն յետոյ, աւելի բարձր է, քան թէ հողի արժէքը, հողերուն ներկայ իրական արժէքը պէտք է վճարի հայերուն. եթէ երկու արժէքները հաւասար են և ունէ համաձայնութիւն անկարելի և կայացնել երկու կողմերու միջև, խնդրոյ առարկայ հողերը ետքէն անոնց վրայ բարձրացուցած շէնքերով և անկած այգիներով և ծառերով պիտի աճուրդի հանել և վաճառման արդիւնքը բաժնել տիրացողին և պահանջողին միջև:

Վերոյիշեալ երեք հանգամանքներու բացակայելու դեպքում, հայերու պահանջող գոյք և անշարժ կաււածք պէտք է վերագործնել իրենց:

Ինչպէս Քիւրքիայում և բոլոր քաղաքակիրթ երկրներում պետութեան խաղաղութեան և կարգ ու կանոնի հիմքն է ամեն սեռակ յարձակման դեմ պայհովել սեփականութեան իրաւունքը, և շինչ այդ պայհովութեան պահպանման համար անհրաժեշտ է համարել բաւանց դատաւարութեան արդիւնքին սպասելու, անմիջապէս վարջական ճանապարհով վերջ դնել ամեն կարգի քմահաճ գրաւումներու, այս բանը ընդունած է իբրև մի հիմնական սկզբունք, և որու գործադրման համար Եւրոպան է այնքան խնամք և ուշադրութիւն:

Այս սկզբունքի անխախտ պահպանութեան արջածեշտութիւնը նոյնիսկ բռնապետական պետիւթի օրով ճանչուցեցաւ, երբ այնքան սկիսեալ իրաւունքներ ունակեալ եղեր էին, և որպէս զի վերջ արւի բոլոր սպօրների գրաւումներուն, որոշեցաւ վճռական եղանակներով վաւերաթղթեր կրողներուն վերագործնել իրենցմէ յափշտակած հողերն ու գոյքերը:

Սահմանադրութեան յարաբարութենէն ետքն ալ նախարարական խորհուրդը կայտերական հրամանով վաւերաբան որոշումներ կայացուց, որպէս զի պաշտօնական հրամաններ ուղարկէին վերոյիշեալ հիմքերով, հարցը լուծելուն համար:

Մինչև այսօր այդ որոշումը հերքող ոչ մի կանոնագիր կամ օրենք չհրատարակեցաւ:

Թելպէս և պետական խորհուրդը մի որոշում աւել, համաձայն օրի վերոյիշեալ օրենքը կը վերաբերի մի սարևան ընթացքին մէջ կատարուած յափշտակութիւններուն, յիշեալ որոշումը, չլինելով օրենքի մի պարզ մեկնարանութիւնը և կրելով մի նոր օրենքի բնուորութիւն, չեղեալ և շնտեսանուած կը համարուի:

Էտեւաբար համաձայն կայտերական հրամանով վաւերացած որոշումներու ձգբիտ արմատադրութիւններուն, որոնք առանց այլևայլի շատ սեփականութիւններու համար գործարգուած են, հայերը — հիման իրենց վաւերաթղթերուն և իրենց սնունդներով համապատասխան արձանագրութիւններուն — կատարելով իրաւունք ունին վարջական ճանապարհով վերահաստատուել իրենց գոյքերու և հողերու ստացման մէջ թողնելով դատարանի դիման իրաւունքը գոյքերը կրողներուն: Եսթիսկ եթէ նման արմատադրութիւններ չկան, անխուսափելի է զանոնք ստեղծել: Արովհետև ամեն կապանէ հետև է, որ պարտաւորեցնել հայերը դիմել դատարանին, սեղանակից շրջանայինին և ապա վճարելի ստեամին, ստիպել անոց Ծ—6000 կար հողերու վերստացման համար մանել բազմասեակ դատական և քաղաքային բարգովութիւններու մէջ կը նշանակէ զեգերել զանոնք ստեղծելից ասի շարունակ դատարաններու գաններուն առաւ և բռնապաշտել զանոնք հրաժարել իրենց իրաւունքներուն յետ պահանջումներ Այնպէս որ, հայերը ալ ևս անկարող նոր թշուառութիւններ ենթարկելու, ուրիշ կերպով չեն զներ իրենց պահանջը: Եթէ ոչ իրապէս ճանչնել իրենց իրաւունքը վերոյիշեալ օրինական արմատադրութիւններու համաձայն:

Գործադիր իշխանութեան համար մի նիւրական պարտականութիւն է ընդունել այս արգար պահանջը, մի բան, որ սահմանադրութիւնը և ժամանակի օրենքներն ալ կը պահանջեն:

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

X

ԱՐՄԱՌՆԱԿԱՆ ԹԱՎԱՆՆԵՐ

Գարալուի. — Ազգային Սահմանադրութեան բացումն. — Միտիլ Աղաբօսի և Արվիլիէն Էէէիսի. — Հայ Առաքելական Ընտանապետութեան credo. — Թուստայի և Քիւրքիայի միջին Պ. Պալուստ. — Կապիտանի քարտեզագրութիւն. — Պատիւ մատուցելու հարց. — Այստեղ հանդիսներ ու իրաւունքներ, այնտեղ արգում և անհասկացողիւն. — Հայ վեհ արևագանները պոստական մասնի մէջ. — Գանձեցուցից սիրներ և կատարական անկողարքիւն. — Չէյրաքի ապագայութիւնը (1862 թ.). — Պատեաներ. — Չէյրաքու ճկապարտութեան Լալուկաւ. — Գուրդ կողեր Գուրուանի անկ ճայ արժեքների բոլոր. — Ազգի փառայի անօրալի ճանապարհ. — Չէյրաքի անցերը պոստական մասնի մէջ. — Ապագայութեան անգղաբարձուները պոստական կարգի միջին. — Հայ ժողովրդական ցոյց. Կ. Պալուստ. — Սահմանադրութիւն. — Նոր ցրական և սեռային կողմեր. — Զարկ կրպական

գացուիլ, որի վրայ և պարտաւոր ենք կենտրոնացնել մեր շինգերը: Յակոբյն, ազգային ոգի, դիտողութիւն ժշակելու համար՝ պէտք չէ որ մեկուսանանք, փախկնք մեր ճեղքային գարտաօր նախապաշարմանց մէջ—ինչպիսի որ հրահանգում է թթու, շովէն ազգասիրութիւնը ամենհետեւ—այլ պարտաւոր ենք ընդօրինակել աւելի բարձր տոլոգութիւններին, իւրացնել եւրոպական բարձրագոյնութեան սրբիւնները, պարտաւոր ենք „հասունայնեցնել“ մեր ազգային նկարագրի գարգացումը ժամանակի առաջադէմ ոգու հետ, ազատութեան ու ասակազուութեան պահանջների հետ... Այս կորովի յայտարարութիւնները արւում էին բազմաթիւ կերտականների ներկայութեամբ:

Հետաքրքրական է և ասենապետի վերին խօսքը, որով կը մերժէ „օտար միջամտութեան“ սկզբունքը: Ճակատագրական մի պահանջ թիւրքահայոց այն ժամանակայ խիտ դժուարին, անպատրաստ կացութեան... Բայց այդտեղ, անտարակոյ, զեր էր խաղում և այն հանգամանքը՝ որ Թիւրքիոյ բոլոր բրիտանեայ տոլոգութիւնները մէջ մանեն աւելի կապուել էր օսմանականութեան, թիւրքական հետ՝ հայ ազգը: Բոլոր սեմախուղ բրիտանեայ տոլոգութիւնները առգրւած էին անջատական ձգտութեանով և կոչ էին անուճ Եւրոպային. հայը Քուճ էր բացառութիւն:

Հանրային ցնծութիւնը մեծ էր, անկեղծ, ինքնաօրհոր Վյոն, ինչ որ սրիչ ազգեր նմանում էին զէնքով, արիւնով հայութիւնը վաստակում էր խաղաղ ճանապարհով, առանց մի կաթիլ արիւն թափելու, սակ „հայրենիւմ սուլթանի“ մի ժեստով, նրա արտակարգ յիջհանձնութեամբ... Իրասար և, անընչայ, այդ պատճառով էր, որ ազգը՝ մի ձեռնահաս մատուորական ներկայացուցիչ բերնով յետ էր մղում արաբներն միջամտութիւնը և ապահովում էր „օսմանցիութեան“ զաւանանքին:

Հարեւա, միմիայն աւանդական սրբկամութիւնը չէր, որ թելազրում էր մի այդպիսի սակիսի Երաքսին միջամտութիւնը այն ժամանակայ պայմաններում հաջիւթէ կազմակերպիչ Հայաստանից մի մեծ Լիբանան, այլ ամենայն հասունակամութեամբ պիտի մեակեր հայկական վիշակները Ռուսաստանի զբիզը, պիտի սանգիէր նրանցից մի նոր „հայկական Աշխարհ“, մի աւելի ծաւալուն „արմուտնայայ օրլաստ“, սրիչ խօսքով մի նոր առակական նահանգ, նման Երաքստեան նահանգներին... Իսկ հայոց հարցի այդօրինակ լուծումը ցոյց էր աւելարգէն իր աննախանձի հեռանկանքները Պակօթիչի օրհրից ի վեր և թիւրքաց հայութիւնը մի խոյլ հակադրանք ուներ զեպի առակական ռեժիմը, զեպի Պղօթեմիւնի, զճոտեմի ու զպիլղոսեմի, մասնութեան ու զաւանանքութեան, մատուր ու բարբախտ հայահանցի քաղաքականութիւնը, որի պողպատեայ ճանկերէ մէջ

հայութիւնը տարբարուեաւ էր, կորցնում իր ազգային կերպարանքը... Անգամ մեծ աշխարհից յետոյ թիւրքահայ մատուորականութիւնը երկար ժամանակ կատարէր ընդդիմանում էր „ուստապի“ գրաստութիւն զիրենին, ո՞ր Քոյո՝ ա յ յ ժ ա մ ա ն հ ի...:

Այնուամենայնիւ, պրոսահայ հասարակութիւնը պատրաստ էր սիրով շահագործելու բրիտանեայ հարց դրացիի հմայքը, նրա թշնամական դիրքն ու ժշտաբարբառ սխորժակները Թիւրքիոյ հանդէպ, նրա զԱՍԻՏ-հայապաշտպան միտաւեները... Թիւրքահայ հասարակութիւնը պատրաստ էր ձեռնելու Բ. Իրան սարսափահար աչքերի առջև առուստիան թւակաւութեան ահաջ խրախիւղել, որ արքէն մի բանի սեպում շանթահարել էր մահմեդական արեւելքը հ ա յ ա զ գ ի զ օ Ր ա վ ա բ ն ե Ր ի որոտանայն չեփորներով...:

Հասնանայի է, որ այն ժամանակ (գրեթէ վաթսուներկան թւականների արշալոյսին) Լ Օ Ր Ի Ս Մ Է Լ Ի Բ օ Վ Ի մ աւարը Պօլիս ողջունեց թիւրքահայերի կողմից այնքան բուռն ու ցուցարար խանդավառութեամբ ճայ մեծանուն զինուորականի ուղղորութիւնը պահանջական հանգամանք ուներ: Նա եկել էր (1859 ապրիլ) Ալէքսանդր Լ-ի և Փոկաբարայի հրահանգով այնչիւրու նորընտիր Մաթէոս կաթողիկոսին: Մեծ ուրախութիւն ազգային երեւիչներէ շրջանում: Կերտական, կենացներ, ձուռեր: Ամիրտական հասնութիւնը կուզէր անպատճառ „հայ հայրենապետի“ ծիրանի հագցնել ցարական պատերազմին:

Լաւ ոտիթ էր ներկայանում՝ թէ շեշտելու երկու հակական հասունների մեծամտութիւնն ու մերձեցումի անհրաժեշտութիւնը և թէ միանգամայն դեմոնստրաթիվ ձևով ցուցադրելու յառ օսմանեան վարիչների այնպիսի կորուստ մի իրողութիւն, որպիսին էր այն ժամանակ հայ ազգեցիկ բարձրաստիճան զինուորականների ներկայութիւնը առակական ծառայութեան մէջ *):

„Ձեզի պէս ազգասեր իշխանք փառք ժնն է... մեր սկզբն համար... սրով կրնաք պարծիլ և մեծարել յօրակա ազգայն... —առում է էր բաժակահամար մէջ ամիրտաներից մէկը:

*) Միջանկեւտ նկատելէ, որ գրեթէ բոլոր հայազգի հրամանատարները, հողով արեւել իսկ առասպել, աւելի Քուտի են հայութեան դատին (անգիտակցարար, մեծ մասամբ), քան նպաստել Աթըլին առու-Թիւրքական պատերազմից յետոյ շղթայադիմում մահմեդական բարբարոսութեանց մէջ քիչ գրե յետադր այն հանգամանքը՝ որ աշխարհակալոզ բանակի դուրե կէն կանգնած հ ա յ մ ա բ զ ի կ... Հայ ասարարեան ա արւում տոլոգութիւնը կարող է և իրուանք ունի պարծենալու, որ Մաթթօթից, Լազրօթի ու Լորիսի պէս անվիչներ զինուորականներն ու հանձնարելու և զարգացնելը էր մեկը ու արեւելից են, բայց, գժբախտաբար, այդ պարծանքի ու հիպոզօթի մէջ ընում սեղ շիպ երախտագիտութեան զպայտուի համար... Նայնք կարելի է ստել այն բոլոր սաղանդաբար հայերի մասին, որոնք ստեղծել են փայլուն, մեծահռչակ կարիքի օտար փշտօղլոսում—Երկրպատ, Ռուսաստան, Անգաբերա Կայն:

ԱՏա և Լորին պատասխանք.

Ուրբաք:

Յարմհեան ազգի հայոց վայելի պաշտպանութիւն օտարման և Ռուսիոյ մեծագոր տերութեանց, գովելի հասարակութեանը իւրով արժանի եղևակ և վաստակեան և հասարակութեան նոցա: Զանապաղ ուրեմն պահել միշտ ևս սուսակուլ: զայս պարծանք ազգին, հասարակի՛ կարել իրպատ գուց ևերևմ թագաւոր և մեր մերում, և այսպէս կատարելով պարտաւորութիւն մեր, յուսաշարիմեցուցք ընդ շահից քաղաքակրթութեան վարուս...

Մի այլ անգամ, ի պատիւ նշանուոր այնչուրի՛ յազգային ճաշկերոյթ՝ են սարբում Օրթագիւղի և այլ անգղերի ամիրաները: հրուսիրում են և ուսաստայ խնջոր առևերականները: Նոյն ուրախ, բանկետային սրամագրութիւնը, նոյն իղձերը երկու մեծ ազգային հասանների բարորութեան համար... Ամիրաները բուժակ են բարձրացնում ի պատիւ յղորպիտ Լորիս-Մէլիքեանի և աննայն Ռուսիաբնակ ազգայնոց՝. և ապագայ Ռուսաստանի գոռոզ, ամենակարող զիբաստարը այդանդ ևս շուսյում է իր հայրենասիրական լիբիղը՝ խանգովաւան ու գինովցած ամիրաներին, պատասխանելով:

Ի պատասխանութիւն ազգին հայոց և ի զարգայումն ուշոյ ազգայնութեանը,—այն ուղարի, որ ժողովել և այսօր գնեց շուրջ զեղբարեմուս...

Լորիս-Մելիքովի ուղևորութեան մէջ անանք կասկածեցին գաղտնի նպատակներ: Օգիտաստի մի թերթի հարգողն, որ իբր Լորիսի նպատակն է ի միջի այլոց՝ միացնել սալ Նըրիաննի և Ալթամարայ կաթողիկոսութիւնները: Այդ գաղտնասերները ստիպեցին հայ զորավարին հրագրակի գալ հերքումով: նա մի երկար նամակ ուղղեց վերոյիշեալ լրագրին, որի մէջ ստու՛մ էր ի միջի այլոց:

... Այս անհնիմ լուրերը, պարոն խնդարի, իմ հաստակից եղբարցոց որտէ մէջ զանազան կասկածներ պիտի ձգեն թէ հոս, Ռուսաստան և թէ Ցածկաստան... Ես ամենին յօժարութիւն չունիմ ամենախնդ անհասկատու պատճառել իմ հաստակիցներուս...

Անցած տարի ես, իբրև լուսաւորական հայ, ուղարկել էի Վ. Պոլին ընդամուս և յուղեկցութիւն ի Վովկաս Երևանի կաթողիկոսին աննայն հայոց... Իսկ այս տարի զնայնի հոս՝ մեր երկրէն միտադարձ չեղբեղներում զարեիք կարգի դնելու համար *)...

Այդպէս վերջացաւ Լորիսեան այնչուրութեան այդ great erent-ը, որ այնքան առաջացրեց մեր ամիրաներին Այնուհետև յամախ շնք ստեղծում նման ցոյցեր, բայց արդէն 60-ական թւականներից սկսում էր մերանցումը ուսաստայների և պոստաստայների միջև: 1862-ին սկսում են ապւել Պատիսի՝ մի մէջ Ալեքսանդր Երեցեանի Վովկասեան թղթակցութիւնները, Պատիսի՝ զպու՛մ է որովք և անկրտմի Երեցեանը ուղարկ է ծանօթացնել թիւրքահայերին յովկաստայ ազգայնոց միանկի հետ՝ և ազդարարում է նոյն վերանմութեան շարժման սկզբնաւորութիւնը Վովկասում...

*) Պատիսի, 11 օգոստ. 1860 թ.

ԱՏա 4—5 տարի է, որ միանգամայն բարդ Ռուսիայի մէջ հայք մի շարժութեան մէջ են, սեմախան են իրենանց ցայտարալ, զանգղը թմրութիւնից, սկսել են մտածել, զորեւել և սուսլը երթալ, և զոցա բարեկեցուց շարժանիք ևս ազգային ուսումնարաններ են գյ...)

Այդպեղ ևս՝ նոյն գանգաւաններն ու ցասու՛մը հայ կղերի յընդգրկութեան՝ առթիւ:

Մենք ասացինք, որ նոր-նոր միայն վաթսուական թւականների սկզբներում, պոստաստայ թերթերը — մասամբ, անշուշտ նպատաւորաւան, քաղաքական համեմատաբար բարեխաղը մթնոլորտից—սկսում են ապւել մի քանի թղթակցութիւններ գաւառական հարստահարութիւնների մասին և նոյնիսկ հակազդել, բողբոջել: Հարստահարութիւնների մի հազարերորդ մասն անգամ չէր արձանագրում, բայց այն ինչ որ արձանագրում էր, այն մի քանի իրողութիւններն իսկ բաւական էին յասկանշելու պատկերը:

Այն ժամանակ, երբ Վ. Պոլսի հայ հասարակութիւնը անսովոր գինովութեան մէջ ստնում էր Սահմանագրութեան ծանուցումը (1860 թ. մայիս), երբ Պատիսի՛ը բերկրանքով գրում էր, որ յայդ օրը հայիկան ասորեգրութեան մէջ ասկեղէն սուսերով նշանակելու օր մըն է՝, երբ ամբողջ հասարակութիւնը, գրեթէ ամբողջ մասնաբանութիւնը, ոգևորան աղտա ու օրինական գործունէութեան հետապատկերով, երազում էր զբոխտ գարննից Հայաստանը, — նոյն այդ ժամանակները գաւառներէ այլ և այլ անկիւններից, անգամ Պոսիւն կից հայրենակ վայրերից, սեղում էին հակասայ ոճիրների բառաձեցողիչ նկարագրութիւններ...

Յիշեմք միայն մի քանիք:

Ալաշկերտի ժոռ, Իւլ-Քիլիսի վանքի միտաններու կողմէ ազգային պարտաբարանք եկած մի նամակ հետեւեալն էր գրում.

Աւագ շորեքաւթի գիշեր բազմթիւ բերդեր վանքի քանդակած պատից ներս են մտնում, վանահայր ծերունի Միւսեի վարդապետի վրայ յարեւում և կորկորա յօշուտում Աւագ կազպուսում են վանքը և մասակայ մի քանի եկեղեցիներ:

Կառավարական մասուլը շտապում է բացատրել իր ձևով այդ քառաձիղի գեպը: Իւլ-Քիլիսի վանքը, ստում է նա, շրջապատան է մեծ ու անուր պարիսպներով, զուրան ներս մանել անհնարին է, ապա ուրեմն... վանահայր գաղտնաբար յօշուտել են նոյնիսկ արեգանները... (Պատիսի, 28 ապրիլ 1860 թ.):

Պատիսի, մի ուրիշ անգամ ցուցադրելով եղևնի մանրամասները, ունեցնում է մեղանաշորեւն:

Այսօրուան օրս տ ա ն ի ա ն ճ ըսած բանը կայսերական բարեխնամ կառավարութեան կամացը բարեկրթի հակառակ և տերութեան օրինացն այ զէմ ըլլալով, վանքին միտաններն այդպէս արեւոյ տեւայ շարաբոյ վերապէս աննայն երկուցը այս կերպով մուսնոյնիցը անգատապարտ շնն ձար:

*) Պատիսի, 8 գեկտ. 1862 թ.

Վաղուց եր այդ անունը սիրելի, ներկայան Վաղուց եր, որ մի բուն անընկճելի հայութիւնը, Թառած ցուրտի ապականած բարեկեցիկ, սովորել եր չարիքն ա՛հաւոր ուժերի հետ, սովորել եր կորածք ապ. սասնակ հազարաւոր բանակներն և գիշարէ՛ք բարբարոսների արեամբ ներկել իր հարազատ ժայռերն ու կիրճերը:

Ձեյթունն եր, հայկական Գծանկնդրոն եր—հինաւորց Թագաւորութեան մի ուշագրաւ բնկոր, մի սեւեւ պրիսիտիփ, նահապետական Տանրապետութիւն— որ մի շարք զարեօրից ի վեր, աշեւոսհազարկան իր անառիկ զիբբերի մէջ աղջկել եր պահպանել գրեթէ անկախ գոյութիւն, որ բանիցս շարդեղով յեա եր մշել ժահեղանակն սպասակող Տորթաները, միշտ աւելի և աւելի մարդել եր ուղղական զպրոցի մէջ ժառանգել սերնդէ-սերունդ սուր ու հրացան բանեցնելու անհրաժեշտ արեանաք, առանց որի չի կարող ապահովարար զարեւել մի ազգի ճակատագրը:

„Ils manient le poignard avec une dextérité incroyable“ *)... Այսպէս և վհայում մի ֆրանսիացի գիտնական-ուսմբիտ, որ առիթ է ունեցել տեսնելու գեթութունցիներն

ԱՅս թէ ինչպէս և նկարագրում հայ լեռնականներն Վեկորս Լանդլուա, որ 1852—53 թւականների իր ճամբորդութեան ընթացքում այնպէլ եր Նիլիկիանն

Այս հայ լեռնականները ընդհանրապէս խոշոր են, բարձրահասակ, բա՛կ և կրոնի իմ բարեկամներէք մէն առում եր, որ մի հազար զէլթունցիներ կարող են նաւանկ ամբողջ կարամանին ես կը հաւատամ գրան: Իրերի ներկայ կոտորեանն մէջ, թող թող սուր մեզ բողբոսք յայտնել, որ ցարսեանտ հայրը լիակատար անկախութիւն ստանան: Լիբանանի մարտիաների հետ՝ նրանք արեւելքի ֆրանսիացիներն են **):

Եւ ահա, վաթնամական թւականների սկզբներում զարձեւել այդ Տերուական լեռնաստանի ձայնն եր, որ հնչելց յանկարծ խորեա ու ոգևորել, նրա անունն եր, որ սկսեց հղովակել բոլոր գիտակից հայ շրջաններում:

1862-ի ամառը՝ Ձեյթունն ապստամբ եր: Ի՛նչ եր պատահե՛ր Ձեյիյն գեռ, ըստ երեւոյթին, յեղափոխական առաքեալներ, հայկական հարց ու ակթօրմի պահանջներ: Բայց Ձեյթունն ինքնին արդէն յեղափոխականներ, ըմբոստներ մի ըսյն եր, որ գիտեք փոթորակել ու ծառանայ ամեն անգամ, երբ թէկուզ ամենաշէին

*) Նրանք վարում են դաշտեր մի անհաստատի ճարպկութեամբ:

**) Victor Langlois, Voyage dans la Cilicie, exécuté pendant les années 1852—53. Լըբան. 1861 թ. Գարիշ:

Ինչպէս յայտն է, Լանդլուան իր Նիլիկիան ճամբորդութեան միջոցին, սաստիկ փափագ ուներ ժամել բուն իսկ Ձէթունի՝ մէջ. Մակայն, նրան հաւատացրելն, որ այդ չի աղուկի քանի որ գեթունցիները չէին թող սոսկի օտարներին ոտք գնել իրենց սահմանների վրայ:

մի գիտնած զալիս եր. վերադարձելու նրա հոգարդ ինքնասիրութեւն և դազմակեն արծառապատութիւնը:

Պատահել եր մի սովորական գեպը: Մի վէճ քեթմանցի և պեշեմցի երկու թիւրքերի միջև: Մի սպանութիւն Սպանած թիւրքի ազդեցունեցը օգնութեան են կրում պեշեմի թիւրքերին, իսկ սրանք էլ զիմում են Ալաբաշ հայ գիւղի ամուստերին: Վերջինս—հեղինաւ, կաւոր և աղքեցիկ ամբողջ շրջանում—մի խումբ հայերի հետ գնում է մարդասպանի դատը տեսնելու բայց, ճանապարհին յարձակում է կրում քեթմանցի թիւրքերից և սպանում է հայերից մէկը: Այդ մէկ հայի սպանութիւնն արդէն փոթորիկ է հաւում Ձեյթունի մէջ: Մի խումբ գեթունցիներ, իրենց իշխանի առջնորդութեամբ պանում են դեպի գեթման և գիտագրութեան հանդիպելով, կոտորում են մեծ թւով թիւրքեր:

Ահա մեծ գեպերի շարժառիթը: Գու՛ի ծաւալման և հայ լեռնականների ընդհանուր ապստամբութեան բուն պատճառ աւելի խոր եր, հարկան Ձեյթունը վողջող աչքի փուշը եր թիւրք կառավարութեանը իր հիսունկախ գոյութեամբ և պարբերական ըմբոսացումներով՝ նա վաղուց գարձել եր անհանգուրծելի և անհաշտելի թիւրքական ակտիվի հետ. և ճ. Պոլսի մէջ՝ Ծրագրել էին՝ ապ Վճռական մի հարւած ու իսպառ բնաջնել անել հայ սրբիւնների այդ անհանգիստ ու վանգուտ բոյնը:

Սպասում էին յարմար առիթի, որ և հասուն ռատրան թիւրքերի արիւնամթաւ շարիկները գիշերանց փախցրին, սարան Մարաշ, ուր նստած եր այն ժամանակ մի դաժան, բարբարոս սիպ—Աղիջ փաշան: Տիրեց յուզումը, իրարանցում: Բարձրացան վրէժխնդրութեան մի ա՛հաւոր ոտնոց: Սկսեցին արշաւանցի հապառապ պատաստութիւններ: Մի քանի ամսեանք հազարաւոր խաժառնո՛ւ—քիւրք, թիւրք, արաբ, ուշադր, շերքեզ ու բաշիբազուկ— գրոհ անց Աղիջ փաշայի առաջնորդութեամբ դեպի հայկական բարձունքները:

Ձեյթունի որհան եր ասես Ուշի է հանգնում մի բուն հայութիւնը իսպա՛ խաժանների այդ ահագին բանակի դէմ: Իր նահապետական զեքերով և երկաթէ կուրծքերով: Մի փառահեղ ապստամբութեւն, մի շարք կատարի և արիւնալի ձեկառամարներ և ի վերջոյ — յաղթանակ: Զարթ, լքում և ուժերն թշնամու ցրեա բանակի մէջ սարսափ, իրարանցում և գահակե՛թ փախուսա... Թէ զօրքի աւ խուժանի և թէ ընդհանուր հրամանատար... Ապա Աղիջ փաշայի պաշտանակում, Նապոլեոն III—ի թեթև միջամտութիւն, հայկական՝ առանձնաշնորհումների անխախտ պահպանում և այլն... Չենք ծանրանում հայ յեղափոխական պատմութեան այդ հրապարեղ զբաղի վրայ, բուսկուշապի գրւած է արդէն հայ և օտար լեզուներով *):

*) Տարաբխառաբար, թէ ապստամբութեան առիթը և թէ նրա մի քանի գծերն ու պարագաները փոքր ինչ տար-

Կ. Պոլսի այն ժամանակայ մամուլի մէջ զուր, ԻՏարկէ, կը փնտրէր այդ Տերտուսիան փրկներէ ներգաղթուած թիւերը «Մասիս»ի մէջ—մի քանի կցիտուր ու երկուսս սողեր... Կ. Պոլսում Տրասարպիւոզ «*Lexant Hérolde*» սահմանող թերթը Տրէշաւորայեան խեղածիրել էր դէպքը, ներկայացնելով զէթովանցիներին, որպէս վայրենի և արհեստագործ մի խումբան, որ իբր կտորել է աննկղ սահմաններ, ջարդել զդաշնամային բարբարոսութեամբ՝ անգամ թիւրք երեխաներին, բռնաբարել կանանց, Տոգեարքի մէջ ձգել և այլն *):

«Մասիս» ցտտումով զորոքում է այդ Տրէշաւոր ամբաստանութեան գէմ:

Անն արգարտուր անձինք կը վկայեն, որ Տայ ժողովուրդը ինտը շատ անգամ այս սեռակ կեղծապարտութեանց զ ո Տ է զ ա մ և և ո շ է բ բ բ բ Տ է զ դ ՚ ա կ և եթէ երբեմն այ լուսները զուրիւ աւազակներէ շրջապատելով, իրենց անձին պաշտպանութեանը Տամար զնք զորածնն, զարեւադ Կոմարայրակն ըլլալին սեռնաւած ու լուած չէ երէբը:

* *

Տայ իրականութեան ստգոյն ու խղճուկ շրջանակներում անՏես ու ապարդին չանցաւ Ջէթովուսի այդ գեղեցիկ ըմբոստացումը Արդիւնը այն չէր միայն, որ Յուրոսի Տայ քաղեր մի անգամ ևս անարար Տասասեցին իրենց ներքին իրաւունքներն ու առանձնաշնորհուածները Տանդեպ մի բարբարոս ու Տայասեաց թշնամու, մի անգամ ևս շեշտեցին իրենց ուղղակիան Տոչալը, խանգաղաւթին սորածելով իրենց Տեուաւոր ցեղակիցների աշխարհում ևս:

Ո՞վ գրեւ, թէ ինչ մասն ունեցան այդ զէթովուսեան փրկները նոյնիսկ այն Տամար Մասնաւորութեան վերջնական նւաճումի մէջ, որ ոմանք արամաղբ են վերագրել մի քանի Տայ գործիչների սոսկ խաղաղ, գիււանգրտական ճիգերին...

Յարեկոյ չէր, որ Տայկական Մոնեւեկերոյ այդ անօրինակ թախիճը այն ժամանակայ պայմաններում լուրջ կերպով մասնել է աւել օսմանակ վարչներին, ցուցնանք է նրանց զարՏար անքերի առկէ մի նոր «Տայկական վտանգ»՝ ուրուական է մղել է Բ. Դուաը գէպի զիւղը, Տաշարար բաղաբականութիւն...

Պայեաններէ և Պուսինեանների ճիգերով Մասնաւորութեան սկզբունքը Տոչակել էր 1860 թ. և կանանին ընդՏանուր խանգաղաւթեան մէջ Տայ մամուլը ջա ապողվել էր այդ «ազատարար» սկզբունքը, Տայ գորդները ցնծութեամբ փառաբանել էին նրա ծանուցման

բեր ձևով են յուղարարած երեք կարևոր ողորդներէ մէջ որ մենք ունեցր աշքի առէկ. 1. Ջէ յ թ ու շ ց Կ. Ջէթովուսի Անցեալը և ներկան՝ Չ. Aghass, Zeiton (Փրոնսսերէն); 3. Anatolio Latino, Gli Armeni e Zeiton (Խասլերէն):

*) «Մասիս», 7 օգոստ. 1862.

օրը, որպէս պանծախի մի գարազուր... Գուսարել էր մի քանի անգամ Ազգային Ժողով: Սակայն շուտով, Տայն ներքին անՏամանութիւնները պարտաբերելով, նոյն վեՏանն և Տայրանում կառավարութիւնը զագարեցրել էր նիստերը և Տուրիքի վերաբննելու Մասնաւորութիւն մեծագործք անունը կրող կանոնագրութիւնը նրօք ը ն դ մ ՚ ի շ ա գ ա գ ա բ ե ց ն ե լ ու նպաստի ունեք՝ շուսափոյթ զղջման արդիւնը սուլթանական այդ Տրամանը, որ առաջին Տուրանն էր վարդապէս յոյսերով օրորել պոստալ Տասարակութեանը Այդպէս եր... որովՏեակ Տայը միւս մի շարք ազգերի պէս չէր պասնելում իր իրաւունքը զէն ի ձեռին, այլ Տայցում էր, աղեքսում... Բայց շուտով, 1863-ին, Մասնաւորութիւնը պիտի վերականգնէր: Մի անգամ ևս, Տայ կանաքի այդ կարևոր, յուզումալի շրջանի մէջ, արգարտում էր պատմական փիլիսոփայութեան անագրոյն նշանաբանը. «Կուսով միայն պիտի նւաճես իրաւունքդ», «ո՞՞մն է միայն, որ կ աւաղորդէ գէպի իրաւունքի իրականացումը»: Մասնաւորութիւնը էր Տայկական կուրը (Ջէթովուսի աղբասարութիւնը), կղզիացած, Տեուաւուր Տայրենիքը—ուստի և ստգոյն ու Տայանգամ էր նոյնիսկ Ազգային նորանաճ, վերականգնուած Մասնաւորութիւնը, արասուր և անօրմալ — նրա ստգող կուրիւնը, կարևած Տայաստանի ժողովրդից, մեկուսացած ԲուՓօրի «*splendid isolation*»-ի մէջ, որպէս Ջէթովուսը իր Տեուաւոր և անօրմալ բարձունքներում...

Յ.յո՛, ո յ ժ պէտք էր նոյնիսկ այդքան թուլակազմ, սակաւարին մի մեծուց լոյս աշխարհ բերելու Տամար— և այդ ոյճը Տանդեպ եկաւ ի գէմս Տայութեան ամեւ նաընտիր, ամենաՏերտուսիան ընկերի—Ջ է յ թ ու շ Կ ի 1862 թ. յուլիս—օգոստոս ամիսներում Ջէթովուսը պարզել էր ապրտանութեան գրօշը և նոյն 1862-ի օգոստոսի սկզբում բռնկում էր Կ. Պոլսում Տայ ժուղովրդական ցոյթը պարտիբարանի առկէ «կէցցէ» Մասնաւորութիւնը՝ կերպով... Ջուգագրիկութիւնը պատասխան չէր Ջէթովուսի բարձրացրել էր ընկճւած սրտերը, արիւթեան ու յանգրանութեան խօսքեր էր յարտեցել ստրկի մինչ այն անխօս շրթներին, և աՏա նոյն այդ յիշատակելի օրերում, զէթովուսեան գէպերի խանգաղաւթ ազգեցութեան սակի թիւրքաՏայ մամուլի մի օրգան — «Ծաղիկը» — որոտում էր Տամարանկ (1862 թ. Պ Զ Գ):

Ջէ, չէ՛, այ մեր Տարբերութիւնը Տասուաւ Տարբերութիւնն ու Տայութիւնը չունեն վարճ այս աշխարհիս վրայ. յանգրանութեամբ ու անկՏերտուսեամբ պարտ ենք կորզել զանգաղութեան, շարակալութեան մեզ զայցած: Մի՞նչ որ չի բողբեք, մի՞նչ որ չըստիպեք և ի Տարկին մեր բաղալիք...

Եւ ցոյթը կազմակերպում է օգոստոս 1-ին 1862 թ., խուսներում բազմութիւնը Տուաւրում է պարտիբարանի առկէ և պատճառում է, որ Մասնաւորութիւնը վերաճել իրականութեան...

Եւ շատ չ'անցած, 1868-ի մարտի 17-ին, թիւրք կառավարութիւնը յառուկ ֆրեմանով վաւերացնում է Տայ Ազգային Սահմանադրութիւնը, մտցնելով իր կողմից մի քանի փոփոխութիւններ: Եւ այնուհետեւ սխու՛ւմ է, վերապէս, Տայ երեսասարգ խաւարկաւորութեան վաղուց փոփոգած բեղձաւոր ու ազգաշահ գործունէութեան շրջանը:

Սահմանադրութիւնը հաստատուց: Իր զբաղանքն ու բացառական, լուսաւոր և սոււերային կողմերով Անասարակոյ, ինքնին մեծ, նշանակով մի իրողութիւն էր այդ կուլտուրական նաւանը Տայոց կեանքում: Հայը միակ ժողովուրդն էր թիւրքոյ մէջ, որ սերում էր ապրել իր ներքին—թէև թերի, պակասաւոր—սահմանադրական կեանքով, գծւած դեմոկրատիկ, առկալմարական ուղղութեամբ: մինչդեռ յոյն, բուլղար և այլ ժողովուրդները կառավարում էին ազնւայեանական գրութեամբ: Եւ այդ Տանգամներն էր, որ առթիւր էր ապիտ հաշակաւոր գիտնականաւորստա Հ ա թ ա Տ ա ս լ զ և ի ն յայտարարելով՝ որ Տայնը թիւրքոյ միակ բրիտանոնայ ժողովուրդն են, որ ընդունակ են սօցիալական, ընկերային կազմակերպութեան:

Ինչ նշանուոր և՛ գնահատելի սկզբնաւորութիւն էր այդ ներքին կուլտուրական ինքնօրինութիւնը (*autonomie culturelle*), առաջադիմութեան մի ուժեղ խթան, շնայած իր բազմակողմանի թերութիւններին և ամենից առաջ ընտրական արտասար սխու՛մին, որ գրեթէ ինպատա ժխտում է Տայիկան գաւառի իրաւունքը ի նպատակ մայրաքաղաքի *):

Թողնե՛ք, որ խստ է այդ կարևոր երևոյթի մասին վաթսուական թուականների մի Տայ կրթւած անձնաւորութիւն, ինչ. Մկրտիչ Յ ա ս ե' ս:

Դրա մի խոր անցը ի՞նչ էր Տայիկ Տամար և թէ ընդ-Տարապետ Սեւեկերի մէջ—բուն՝ որ նա ֆրանսերէն էր մի յօշուածում— զա մի անկար բան էր (*un fait inouï*). Ինչու է, այդ Սահմանադրութիւնը կը կանոնաւորէր, կը գահաճո՛ր Յ— և միևնույն մարդկանց լով մասնաւոր, անային շահերը, բայց նա մի պատիւ էր Տայ ազգի Տամար, որը

*) Գնահատութեան հարանները այն ժամանակ ևս տերում էին այդ անհեթեթ սխու՛մի դէմ: Ինչպէ՛ր «Արշալոյս Արարտաճան» մի ջննդագրող պարզում էր քանի մի սարքանակ ճշմարտութիւններ: Կ: Պոլտոյ կերպարանում ժողովի կազմը, առում էր նա, օրինաւորապէս ընդհանուր շէն վանակի Պոլտո բնակող 100,000 Տայոց կերպրէն 160 երես-վանակ, իսկ Յնացեալ մէկ միլիոն 900,000 ժողովուրդը—60 երեսվանակ: Ինչ այդ ժողովը կը փճուէ ազգային ընդհան-րութեանը վերաբերեալ խնդիրները...

«Մտեր» պատասխանում է. ի՛նչ տրամ... «Պոլտո պետք է ունենայ ռախիխանութիւն, քանի որ նախ՝ Տերութեան մայրաքաղաք է, ապա ազգային պարտութեան կերպրէն է, պատ-րիտքը հոն է, ազգին երեւելոց մեծ մասը հոն է, ազգին ամեն յառաջակի՛ւ և կրթուեալ մասը՝ հոն, միկ խօսքով ազգին մեծ գործութիւնը հոն է:» («Մտեր», 5 յուլիս 1861) digitised by

զրանով օրինակ էր գտնուում թիւրք կայսրութեան միւս բրիտանոնայ ազգերի համար և որը ընդունակ էր անօրինակ էր ներքին կառավարութիւնը՝ համաձայն բնական արդարութեան և իրաւունքի *):

Մի առ մի չլիարի բնենք Սահմանադրութեան՝ պարունակութիւնը: Դա մի անսակ հայիկան իրաւունքների յայտարարութիւն է (*Déclaration des droits*) 60-ական թուականներին, համեստ, սահմանափակ ծաւալով:

Ընդհանուր սկզբունքների յայտարարութեան մէջ ծանրակշիռ մի իրողութիւն է այն հանգամանքը՝ որ Տայ ազգը թիւրքոյ մէջ ձեռք էր բերում իրաւունք՝ Տիմեկու և կառարելագործելու իր սեփական զարնոյն-ները, ինքնալուրի վարելու իր կրթական գործը: Հաճութեամբ ենք արևանագրում վաթսուական թուական-ների արեւելեան մասնախաղաղա շարժումը հոչուական Սահմանադրութեան այն սկզբունքը, որ թեթաղում է՝ առ ճրիբար ընդհանուր կրթութեան բարեբերը երկու սեռի երեխաներին, առանց խարութեան դասակարգի և հասարակական զիբքի Մյուսնոյ էր, որ երևան է գալիս Սահմանադրութեան նախադրելի Տայ գործընդերի— Թուսիկեանների և Օսեանների—առկալմարական ոգին:

Այդ մեծ սկզբունքը, կարելի է ասել, Սահմանադրութեան ծունն է, նրա մեծագոյն, արդիւնաւորագոյն պտուղը: Գարսն է ազգային իմացական կառուցածքի հիմնախնդը: Գարոցն է մասաւոր վերածնութեան խաւարագոյն ազգային:

Եւ Սահմանադրութիւնը առանձնապէս զարկ անց զարոցին Մի անդային և շինարար գործունէութիւն: Հայ մարդը յոյց անց այն օրերից ի վեր, որ իր մի շարք հիմնական արածների հետ՝ ունի անփճելի մի առաքինութիւն— գնահատել ուսումն ու գիտութիւնը, գնահատել զարոցն ու առաջադիմութիւնը: Հիմնեցին ընկերութիւններ, գումարեցին զարոցական, զրամական ֆոնդեր, թափ անաւ ժամաւոր բարեգործութիւնը, որ մինչև օրս էլ մեր Տարային գործունէութեան արտապետող գործերից մինն է:

Ինչան ճատան արայէն և նկարագրում այդ կրթական և Տայրենասիրական ընկերութիւններից մինը— «Ննձնաւոր» ընկերութիւնը:

Այդ բոլոր ընկերութիւնների մէջ ամենին հայրենասիրականը Ա մ մ ս ա լ է բ ն է, հիմնաւ մասնաւոր անհատ-ների շահերով, որոնց նպատակն էր՝ արածել կրթութիւնն ու լուսաւորութիւնը մասնաւոր ժողովրդի մէջ: Անդրութիւնը սպասումից շատ ավել եղաւ: Մշակեր, բնականիկ-համայնի, միկ շարժումայ յոյճընցեցիչ աշխատանքից յետոյ, զայնու էին կրկինները՝ գաւ յեղաւ: Եւ այսօր չլիարիք որով հիւանայ, այն անձնագրութեամբ, որ յոյց են ապիտ գաւաղան պատանների բազաբցիները, զհարբերով իրենց մեռանգութեամբ, որ յոյց է ապիտ ժողովուրդը, ձգտելով օգուել գասերից: Մշակները սովորում են կարգաւ զբել:

*) La Société Arménienne Contemporaine. Revue des Deux Mondes, Juin 1867. A.R.A.R.®

սովորում են թաւառուութիւն աշխարհագրութիւն, ֆրանսերէն... Ընկերութեան ազդեցութիւնը ճառագայթում է մայրաքաղաքից զեպի գաւառն եւ Այդ գոյոցի մէջ կարճ մակերկրած աշխատանք վարժագետներ վերադառնում են անն որ իրենց գիւղը, տանելով այնտեղ իրենց ձեռք բերած գիտելիքները ։)

Փասի տան գպրոցի Տեա և Եիթական ու իմացական բազարկերթութեան ուրիշ քիւղեր՝ արտարարութեամբիւն, գեղարուեստ, գրականութիւն, ժամուր, թասարուն, Հայ թերթերը մեծացրին իրենց Տրատարական շրջանակները. գաղափարների բազիւումը, բանակիւր առաջ գնաց աւելի ազատ միջնուրարի մէջ տիրեց բոլոր սպարեղծներում մի անասօր կենդանութիւն, որ ստիպում էր իշխան Ցասեանին բացախանել որկերութեամբ, նոյն ֆրանսիական Տանդեսի մէջ.

— Non, l'Orient n'est pas condamné à une irrémédiable léthargie, à une éternelle immobilité! (Աւ Արեւելքը չէ գտառագարւած անգարմանելի ժամարափի, յաւիանական անշարմութեան):

Պարտութեք սեփեղ էր 60-ական թւականների Հայ գործիչների մէջ.. Կրանք գծաք կարող էին նախանանել, որ շուտով պիտի վրայ հասներ ծանր, գծախային մի շրջան, համաշխարհային պատմութեան մէջ շաննակած բանակալութեան շրջանը, ուր թագապիր Չարագործը, կոտապած հայկական խնդրի սպառնական թաւաքմուտեց և խրախուսուած Հայ տարրի անսահման իրաւութեանութիւնից, նրա ֆիզիկական գիմարութեան գրեթէ կատարեալ անդամայումուց՝ պիտի յետ մղէր հայկական և արեւելեան որոգրեսի անիւր մի ջանի տաննակ արիներով, պիտի ընէր մասուր ու անտեսական առաջգիմութեան բոլոր ազգայինները..

Պարտութեք — այս, վախճանական թւականների այն խանգաղուա յոյսերը, Սահմանագրութեան ներշնչած ազգայնաշէն ծրագիրները.. Արդէն իսկ թիրաքհայ գաւառի մէջ շատ թոյլ էր զգացում Կ. Պոլսոյ ուրախութեաններէն և Եսպիերի արշաւանքը, գաւառի համար Սահմանագրութիւնը մնում էր գրեթէ մեռած ասուաւ այդ հանգամանքն էր, որ դրգում էր շրջահայեաց և սկզբակի նրիմեանին՝ գրեթե իր Արժուար՝ մեջ այս պատկերուար ու հեղանախան գարնամբը.

Այս Սահմանագրութեան աստիպաններ պատրաստ այլ Միգիտ պիտի էր, որ քանից Պոլսոյ կերպրմական լեռներ իջուցանէ Հայաստանի գաւառները..

Յվզըռուքների յայտարարումը բաւական չէր. պիտի էին մարգիի պէտք էին գործագրողները.

Քերթապես — և այդ է հակամն ու եղբրականը — Հայաստանի բնակիչը սիրա շունկեր պղպեցու պէս ցնծալ ու իրախանանել Սահմանագրութեան աթիււ Հայ գաւառը արնքան էր ձգված, խորագրական գերութեան

) La Societé Arménienne Contemporaine, La Revue des Deux Mondes, 1867.

ակեթի պիս հայաստանցին այլքան էր ստուպում թրգի սովի, աուրքի ու թշուառութեան քիրաններում, որ Սահմանագրութեան հաջակած բարիքները մի շնչին պայլիտարի էին միայն, անզոր գարմանելու խոր, արիւնահաստ վերքերը:

Երթեման իրաւուքը ուներ յԱրժուր Վասպուրականին իրաւուքը ուներ շեշուրի Սահմանագրութեան սկզբուրդի անուրութիւնը Հայաստանի համար Այնտեղ ազըռ հարուած մաշարմ էր օրեցօր մի գաղան ու աղբուրդ պաշանեութեան ձեւըրում. այնտեղ սիրում էր — Արաւանձանանի արտայայտութեամբ — միմիայն լաց ու հոսաշունք, և գպրոցը շէր, որ պիտի վերջ տար այդ զարհուրելի և անյոյս թշուառութեան:

Թիրբաց աղուեաքարոյ կոտապարութիւնը լու գիտեք այդ ևս պաշական Հայ Ազգային Սահմանագրութիւնը նրա ձեռքում գի ղ ի եր ս թ ի մի գերաշնչեց գործիք էր (diversion, շեղում, ուշադրանութիւն): Կա միւրեց էր խնդրանելու հայկական զգգգութեան և բողքի ձայները, ուղղելու մայքըը յեղափոխական վառագաւոր ուղղութիւնից զեպի այլ ծանապարճ, զեպի լէգալ, օրինական, կուլտուրական աշխատանք: Այդ խարքաքեքաւաքականութիւնը մի գիւտին սխտեմ էր, մի ձեռքով քաշուրթել հայկական մասուրականութիւնը, առ յնան Կ. Պոլսում մի տեսակ պարշանելու, համեմատաբար ազատ խօսք ու ժամուր, միւս ձեռքով բնաղնիլ անել աստիճանաբար գաւառական հայութիւնը, աւերել բուն Հայաստանը, առանց յարուցանելու — ինչպէս միւս, Գնչուած, պլափե թեղերի մէջ — բողքի ու լճրատացման շանթեր..

Եւ ասմանան մակնակելիղը պատկեց աղողութեամբ Կա կատարեց յիղիքիսիւնը՝ արագօրէն, վաքպտօրէն: Սահմանագրութիւն ու դրոցներ պարգեկելով, ներքին մի բանի մակերեսային առանձնաշարհումներ ու ազատութիւններ շուայելով հանգրեւ.. Կա գիւրութեամբ առաջ տարու բնաղնման քաղաքականութիւնը: Թերեւ հաստատութեամբ նախազգացել նախանանել էր նա՝ եւրոպական թիրբոցի բայթ անիւր, ստիպելի անդամահաստումը դեւալորներին՝ ձեռքով և կանցեցել էր միջոցներ ձեւք առնել — արմատական, գրափոծան միջոցներ — կանցելու գեթ Ա ս ի ա կ ա ն թ ի լ ը թ ի յ ս անգամատումը, մարելու բողքի ու քրճգոհանութեան օճանները, ղընջելով՝ հրապարակեց զգգոհ կամ ապագայում անհուսափելիօրէն զգգոհանալիք տարրերը.. Արքա՞ն հրահանգիչ և գաւառում այդ հիպոթեզը ժամանակակից կացութեան պարագաների հանգեպ, երբ Օսմանի ժառանգները զրկելով եւրոպական լայնանուալ հողերից, յետ են մարում, գեպի Ասիա և երբ նորիսկ այդ ասիական թիրբոցիսի անդողութիւնը դրւած է մի գարհուրելի հարցական նշանի տակ, շնորհիւ գիտաւորապէս յՏայոց հարցի՝ մշտադաւար ու արիւնոտ գոյութեան..

Ի ժողովութիւնն ու բողոքը, հարկաւ, շմարեցին հայ տարրի մէջ, բայց նրանք շատ ուշ արձարեւեցին ու բռնկեցին... երբ արդէն թաղանի և ճնշման ռեժիմը հասել էր իր գործողական գագաթնակէտին, բամբկ էր ազդի — հայ աշխատաւոր զագաւանների — կենսական հիւթերը:

Այդտեղ է Ազգային Սահմանադրութեան պատմական վերլուծը, նրա ստուերոտ ու աղէտաւոր կողմը... Կա ուժգին մղում աւել հայ մասւոր վերածնութեան, բայց արհամարհեց, բթացրեց, ժանգի մասնեց առանց այն էլ ոչ շատ փայլուն այն գեները, որոնցով ամեն մի ազգ հասնում է բարձրագույն ու բարձրացողական վերածնութեան:

Կա փնտրեց հայ ազգի փրկութիւնը դպրոցի, եկեղեցու, վանքերի, մամուլի, թատրոնի, հեռուորական ձողում ու պարզիկ մտղաքնների մէջ և անուղղակի քաղաքներից հայութեան առանց այն էլ կրօնորական բնազդները, որով և մասամբ պարաստեց նպաստաւոր գեղանքը ապագայ զանգւածային շարդերի համար...

Կա հետեւեց Ռուսիանների ուշադրութեամբը որ ուրիսապաշտ հրահանգներին և զբժեց առնական ինքնապաշտպանութեան այն փրկարար խորհուրդները, որ հնչում էին Վարդգի արեւմտարկի մեծաւորներից...

Կա նաև ստացաւ ու պահուեց թիւրք խորագրի բաղադրեաններին և շունեցու տարրական կանխատեսութիւն հասկնալու, որ հայ բարձրագույն հարցն և ս գրւելու է վաղ թէ ուշ, անպայման անհրաժեշտութեամբ, որ օսմանեան կառավարութիւնը պատասխանելու է իր աւանդական ու ներքինան ձեւերով, իր բարբարոս ճնշումներով—ինչպէս եղել էր Յունաստանում, Կրեթանում, բալկանական այլ երկրներում և հեռուոր Լիբանանում—որ, հեռականայ, անհրաժեշտ է ուսման ու կրթութեան հետ փոքր ինչ նաև առնական շունչ ու ոգի ներշնչել սարկացած զանգւածներին և գէթ մասամբ պարտասել նրանց՝ դիմագրելու ապագայում պայթելիքը ազգայնախնդր փոթորիկներին...

Եւ եղաւ անխուսափելիս հայ քաղաքական խնդիրը հրապարակ գրւեց 1878-ին—երբ տակաւին սաւերն անգամ չէր հայ յեղափոխական կուսակցութեանց և այդ սարտափելի թւականից յետոյ — ձեյնս Բրայիի հեղինակաւոր վկայութեամբ—սուլթանն արդէն յղացաւ հայկական զանգւածային շարդերի քրպիքը...

Չափազանց հրահանգիչ է կարգաւ սասնեակ տարիներ յետոյ լոյս անսած բնմաստատեան ակնարկները Սահմանադրութեան և նրա հետ կողուած ազգային զուտ օրինական քաղաքականութեան մասին: Այդտեղ կը հանդիպէք—նոյնիսկ թիւրքահայ մասնողների շարքերում—աարբեր, հակամարտ անսակեաններու Միւնչգետ, օրինակ, պ. Հրանտ Ասատուր, հրապարակային իր մի

աստեախօտութեան մէջ, անվերապահ, փոքր ինչ միաժողովանդաւորութեամբը ջրառարկում էր Սահմանադրութիւնը, որի «քրագրող և գործարող վեհոգի յեղափոխանները Ռիտայի թուններն էին» և կը պաշտելն «երեք սիրակաթ ու լուսաբեղ բոլորը... Ազատութիւն, հասարակութիւն և նշարարութիւն... Միւնչգետ պ. Հրանտուր հրահանգի ու գոհունակութեան խաբեր միայն ունի այդ Ազգային Սահմանադրութեան մասին, որը նրա կարծիքով «միջը Սահմանադրութեան մասին» *),—մի ուրիշ հայ մտաւորական, վեղարուորների դասակարգից, գրեթէ նոյն ժամանակները, 70-ական թւականների վերջերին, հրատարակեց Կ. Պոլսի դիմադրի մէջ մի ցուտ ու մեղմազան գրութիւն, համարեա մի ամբաստանագիր, որի մէջ ցրում է թիւրք-հայոց սահմանադրածին բաղադրականութեան յարուած դաւն, անողք յուսախաւսութիւնը և մասնանշում է այն ժամանակի և բոլոր ժամանակների մեր հիմնական ու մահացու վերքը,—մարտական պէտքերի լիակատար զանցաւումը, Ֆիզիկական ինքնապաշտպանութեան և թեւաւոր վերածնումի պարզ, համեալ վարդապետ, որ բերիլիանք վեհագործի նախարակին, 61-րդ մեռելածին յոգւածը հռչակելուց երկու ամիս առաջ յուսահատ շեշտերով ողբում է արդէն դիմադրի շեքերը, որով օսմանեան հայութիւնը գնում էր ստանալու միջազգային արեւոպագից իր բաժին—հարիսան...

Ըմբոսա վեղարուորի այդ կոչ-յոգւածը այսօր ևս տակաւին պահպանում է իր տխուր այժմեութիւնը. մենք այն բերում ենք բաղաժարաբար.

... Որչպիսի անհուն տարբերութիւն մեր և պուլտարոց մէջ. զի մեր աւած գոհերը ադիսութեան գոհեր են, անտարբերութեան գոհեր, հայրենաստեցութեան գոհեր... Պոլսու պայթելական Հայն երբ տեսնե, թէ իւր մեակոյց գերեզմանատուն վտանգի մէջ է, խնդրի կը յուրախ... և ամենքը մէկ շնչով միաբանեցով, ամեն ձեզ իր թափեն իւրեանց արդար իրաւունքը պաշտպանելու ինչո՞ւ արդ այսպէս չի շարժի Հայն, երբ նրիսին կենդանեց գերեզմանատունները յտանգի մէջ են... քուն իսկ հայրենի հողին վրայ... Միթէ՞ Հայաստան այժմ չէ կենդանեց գերեզմանատուն...

Սակայն, Հայոց ազգ... սովորած է սարկութեան... իւր ամիս երկնոտութիւն մինչև այն ստոխան հասած է, որ իւր թշուաւ իմեակին վրայ խոսկնաւ նշան անգամ չի յայտնէր... Երբեմն իր յոյսը Սահմանադրութեան վրայ դրած էր... Այսօր ալ իւր բոլոր անխկալութեանց կերբան ըրած է դպրոցներ և կրպակուէ, որ պարոցներ գտնե ազատութիւն: Բայց միթէ՞ այսքան ժամանակներէ հետեւ ազգը դպրոց ունեցած չէր: Իր չի կարող ապաստել: Եւ մի թէ է դպրոց ի՞նչ մէջ կը ուր բոլոր Հայ բարեւոյն և ուսումնաւորութիւնը ի՞նչ էր ըրել ինչ թուրք ըրել ինչ...

*) Հրանտ Ասատուր, Սահմանադրութեան և Հայ ժողովուրդին, Զառ, տպագր. 1879-ին, Կ. Պոլսում: Չափազանց մէջ հեղինակի խօսքերն են:

Ի՞նչ պիտի բլլայ սպքն... Ազգի, բուքէ խոյսու անհե-
տանամբ...

Եւ յորածի Տեղիմակը ցոյց է առին փրկութեան
միակ ճանապարհը՝ ՚սա Տրամանգում է՝

Պաշտպանն ազգութիւնը... Ինչ միջոցով ալ բլլայ, եթէ
բարոյական ազգեցութեամբ, ե թ է բ ու ռ ու թ է ա մ բ,
ե ի է ա բ ի ռ ռ Տ ի զ ու թ է ա մ բ, ե թ է ա մ բ, ե թ է ա մ բ,
զ ա մ բ ու թ է ա մ բ (2), միայն թէ Տայրենիք փրկի...

Հայը կրնայ բողոքակիրթ, ճարտար, գործունեակ, լուսա-
ւորեալ եւ սահմանազրկան ազգ մեղածը բլլայ բայց...
կ բ ու ա յ ա ու ա ն ջ ա մ ա շ է լ ու Տ ա ա ա ա ա լ,
թ է Տ ա յ ա զ զ է ն կ ե ա ն ջ ա ա ա Տ ո Վ է ա լ է...

Արդ, բանի որ Ազգին Տրամանգութիւնը բարոյական է,
մեր ձեռքն է ապա բ ու ռ ու թ է ա մ բ, ի բ է լ ո Վ կ
ը ն զ Տ ա ն ա ն ջ ա մ ա շ է լ ո Վ է ա ա լ ո Վ, ազա-
տարի մեր այս Տրամանգ փեմակէն, որ կրնայ մահաբեր բլլայ,
եթէ մեր անհոգութիւնը շարունակենք:

Յաճկատանի բարեան (juviri) եղող Տառապարթի Տայր...
ոչ ապաքէն ժայնեց իւր Տառապարթեան պատուը իւր
եկեղծները պղծուեցան, իւր կոյտերն խայտառակուեցան,
ծեր ու աղայ, այլ ու կին մէկ սրով Տառապար ինկան, փու-
շերն ու եղէգէրն եղան որորան մանկանց, առեւերը կարտի
ե գրամ չի մնաց, շահմանները պարպուեցան, մուսիներն
ու գամբեր գառապիւնցան, միայն ահագին սով էր մնաց այն
ահագին տղաները կատարելա գործելու. անշուք մտ որն
այդ սովին լուրն ալ կ'առնէր: Թող Տայրը տակաւին ան-
հոգ ծանուցի, անտարբեր մնան իւրանց Տամարին եղբայր
աղջեկն ու որդեց ու պսակն, որ բրիտանական կամ Հիւսի-
սային երկրէն այնչեղութիւն բլլայ իրենց: Ի ռ բ ա ն ձ ի ռ
շ լ ո զ ո թ մ ա զ ի ն շ պ է ս ա կ ա թ է ի է ու բիշներն
ողորմութիւն գանէ, ե ենթմութիւն թէ կը գանէ, ի՞նչ
շատ... Կրնայ այսոր կամ ժայռի Տարապարթեաններէ
փրկուի: Կրնայ այսորնէն առելի անդորր փեմակ մ'առնե-
նայ: Բայց կ բ ու ա յ ա ա յ բ է ի բ ու ռ ու թ է ա ա լ
կրնա՞յ իր ցրէս փեմակը կերպրանցնել, կրնա՞յ ազգային միու-
թիւն մը կազմակերպել, կրնա՞յ իր ազգայն գոյութիւնը
բարշտանորէն ու ինքնորթութիւն մը ձեռք բերել: Ահա ա-
սիկ ասանք եւ... այն կեսերը, որոնք պէտք է Տայրց բողո-
քականութեան զեքսայն խորհրդանշանը բլլան, եթէ կուզեն
ազգայն շարքին մէջ կարեւորութիւն ստանալ (3)...

Մեկնութիւնները կարելոյք են 1878 Թւականի սեղ՝
կարող էր զնել այդ յորածի ճակատին 1918 Թ. —
առանց որեւէ անպատեհութեան, Յորինները ու առանձակ
տարիները սահում, անցնում են արեւելեան երկնակա-
մարից, աշխարհը յեղաշրջուում է, Ժողովուրդները մին
միւտ ետեկի, պարբարով ըմբոսացումով խորապիւում
են իրենց վրայ ծանրացած շղթաները, իսկ Տայրական
աշխարհի մէջ, Թիւրքահայոց գաղղ ու ետեղուկ միջո-
ւորում՝ այդ բառերն ու յորդորները, այդ յուսահատ
ու մարեզին հոշոտները զէպի առողջ ու բանաւոր ազ-
գային ինքնապաշտպանութիւն, զէպի զբոստ ու շրջա-
Տայրեաց ազգային բողոքականութիւն՝ պահպանում են
յուրիանորթն իրենց ոյժն ու Թարմութիւնը...

Մ. ԱՍՏԱՆԻԱՆ

(2) Ընդգծումները մերն են:
(3) Այս ուշաբաւ յորդորականը Տրամաբանական է խմբա-
գրականի սեղ Կ. Պօլսի «Փուշը» մէջ, 1878 Թ. ապրիլ
29-ին. Ստորագրած է Եղիշ վարդապետ Այվազեան:

Խ Ե Ր Խ Թ Ո Ն

Ի Մ Բ Ա Ն Դ Ը

«ՔՅԶ ԶԵՄ ԱՆԻԾՈՒՄ, ԲԱՆԻ ԻՄ»

(ԱՌԱՋԱՌԱՆԻ ՏԵՂ.)

Քեզ չեմ անիծում բանս իմ, ոչ քո խոյ կամարներդ
Տասապիւում ե ոչ Թանձր պարիսպներդ ահաւոր, որոնց
ծանրութիւնն ինչու մի որ իմ աստուպան թիկունքին ե
Տոգին Թունդ Տանեց ամենէն արգար ցատուժի խորունկ
զգայմունքով:

Չեմ անիծում գերեզմանային քո խաւարը մշտան՝
բունկարների անլոյս Տոգու գաբը շաղախից զանգած,
որի ցուր Տեքի տակ մեռնում են այնքան արևներ, ե
որ անհուն զարեղից ճգնում է մարել անիզեքական
մաքի անշէջ հուրը բոցապաւ:

Չեմ անիծում ե կես-գիշերային լուսութիւնդ մա-
հաշունչ, որ անթիւ յոյս ու հառաչ, երազ ու ճիշ իր
ծոցի մէջ խեղճան՝ հակապիւում շղթիկի պէս, Թառել է
քո բիւբուրը զՏեքի գալուկ ծակասների վրայ

Չեմ անիծում քեզ ե ուշ գիշերներին, երբ մուռը
չնպաների խորքերի շղթաների խալ շունգն է բարձ-
րանում, երբ անցնոս ամառները քո պատերն է շանգում
իր փշրած եղունգներով, ե պրկած ցատուժ իր ասա-
նեքն է կրճտում խելայից կառապութիւնով:

Չեմ անիծում քեզ բանց իմ... Ի՞նչ է իմ անեծքը բիւ-
բուրը այրիներն ու որբերն ծով վշտի Տանգէպ, որ Տին-Տին
օրերից լեռնացած կիզիչ ալիքներով գարկում է քո
երկաթ գանձերին. ի՞նչ է իմ անեծքը որբեզուրի մայ-
րերի Տառապարթի Տանգէպ, որ ամեն գիշեր Տեռու
խրճիթներից բարձրանում է ու մրբիկ պէս ծեծում
աշտարակներդ անիծական:

Ո՛չ, քեզ չեմ անիծում բանց իմ, վասն զի դու մարդ-
կային Տոգու Տարապատ պատերն են, նրա ամենէն
զաւրի, ամենէն հրէշուոր յղաղուժը, նրա մուրթ ան-
ղունգներով Տանգըղ գազանի մի յորանքն ես գու,
մի ես երազ, մի գորշահոտ գիշեր, որ բանի գոյու-
թիւն ունի, խորհող, զգացող մարդկութիւնն ի զուր կը
ճգնի իր յուսահատ ճակատը ճշմարտութեան ու ազա-
տութեան գափնիներով պսակել:

Ո՛չ, քեզ չեմ անիծում, բանց իմ...

Ես անիծում եմ մարդկային Տոգին, Տին սարուկը,
Տին գազանը, չեմ Տառապատ արպարութեանն ու իմաս-
տութեանը, բանի բանըզ կայ, չեմ Տառապատ արա-
տութեանն ու ճշմարտութեանը, բանի ընկերական
կարգերը Տանգութում են ցատուժի, նզովքի աստա-
պանքի այն որը, որի անունն է Բ ա ն զ:

Բանգով սնուող ու ապրող Տասարակական կազմը
նեխուող պալար է մարդկութեան կրճէքին, մի բաց, ան-

սոււր գերեզման, ուր ոճիրներն են ետում զաղի որդերի պէս

Ա՛Տ, ինչ Տաճարով կը շանգուէի այն աստու ուշքերը, որ մարդկային հոգու մէջ տեղ տւեց բանդի նոզկալի յաջցումին:

I

Փ ո ս ր Ի կ ո ւ ի ի ւ ա մ Գ է ր

Փռքրիկ հիւանդ էր.

Ան խողովները բարձի սպիտակութեան վրայ ցար ու ցրէ, աչքերը՝ կիտախուփ, գեմքը՝ գառուփ, նա Տեւում էր ու անդում մեղմիւ:

Ընդամենը երկու ասրեկան էր, երկու անգամ միայն գարուն էր բուրբել նրա հրեշտակային անկողով, երկու անգամ միայն նա ծափ էր զարկել շող ու գարձող ծիծեռնակներին և արգէն ցուրը, համբ ու անդողով, նրա վճիռ բերբի վրայ իր ծանր սոււերն էր փակել:

Չէր բողբոլում, չէր լալիտ, այլ մեղմիւ նվզում էր, ինչպէս մասաղ ասնկը գիշերային սեփքին հովի առաջ: Սիրած մարմը քաշ էր թափել անկողնի մի կողմից, փայտե ձին ու շնիկը միւս կողմում էին կնկնել սպասելով իրենց փաքրիկ սիրողը, որ թափ առած ցատկուտն սենեակներում: Ո՛չ փոքրիկը շուն չէր ուզում, ձի էլ չէր ուզում և ո՛չ իսկ մարդիկ: Նա հիւանդ էր, շատ հիւանդ. չէր նայում ոչինչ, չէր ժպտում, չէր լալիտ, այլ աչքերը կիտախուփ՝ նվզում էր, նվզում...

Ի զո՛ւր անցան իմ սկիզբօց հէքիւթները, որ նա այնպէս սիրում էր առողջ ժամանակ: Ի զո՛ւր իմ յորինած կախարհական աշխարհները, ուր սուկհներ ու թեւաւոր մանուկները ձերբակ կաթապների վրայ, լողում էին կապուտակ լճերում, կամ այծեանձների թիկունքին նստած՝ սլանում ժշտագալար ու ծաղկաբայր մարգերով: Ի զո՛ւր իմ կուսական անասունները, ուր գիւթական թռչուններն են գոռալլում... Ի զուր, փոքրիկն չէր բնում, աննշագիտ կոպերն այրում էին իրար, աչքերը չէին փակուում, շրթունքները շորանում էին ասպից և փոքրիկ կուրծքը անՏագիտա հեքով բարձր ու ցանր էր լինում.

— Այժմ ես քեզ օրօր կ'ասեմ, ի՛մ բալիկ: Նա բախլը սարուբերց.

Ո՛չ, գալիկը օրօր էլ չի ուզում, հէքիւթ էլ չի ուզում, ոչինչ չի ուզում.

Բալիկը հիւանդ է...

* *

Բժիշկն եկաւ, զեղ նշանակեց ու գնաց. գեղադասն առայ ու դուրս եկայ:

Գարնանային զով երեկոյ էր. թեթեւ հով կար. փոքրիկ ծառերն օրօրում էին մեղմիւ:

Դրանս հակառակ կողմը մի ծառի հովանու սակ

կողք-կողքի կանգնած էին երկու մարդկային սոււերներ. նրանց կեցանքի մէջ դաւադիր մի բան կար. թիկունքները պատին աւած ու իրար սղմած՝ նրանց ասես աշխատում էին լուծել սոււերի հետ ճնկաւելու համար: Նայեցի ու ժպտացի. չորս-հինգ ամից ի վեր իմ սոււերի պէս ինչ հեւեւող զոյգ լրտեսներն էին. անկանակի ձաւուր նրանց ճիգերն անօգուտ էին, նրանց նենգ դաւերը գիտէի, շարժումներն ուսումնասիրել էի, անարգ գործնէութեան եղանակին ծանօթ էի: Ինչ անասնուն պէս նրանք՝ ինչպէս մշտ, իրար անցան, ապա պատերին ըսելով, գաղտագողի, անշշուկ ծածկակցին առաջին անկէնտուս Ես ճամբաս շարունակեցի շնկաւելու սարով, բայց հարիւր բալլ այն կողմը, նրանք վերասին յայտնեցին, ապա յետ-յետ ձաւով, անցան իմ թիկունքը:

Փողջը փոխեցի. յետ չէի նայում, բայց գիտէի, որ գալիս են. ոսնածայները չէի լսում, բայց զգում էի նրանց ներկայութիւնը ժաւ, շտ' աս. նրանց նշեցաւոր հեքը իմ ծոծրակն էր այրում ու շեշտակի Տայեաքը ասես կրունկն էր խայթում օճի պէս Պեստին ճամբաս փոխեցի. նրանք շտապով անցան հակառակ մայթը և մերթ ծածկելով, մերթ յայտնելով՝ հեւեւում էին ինչ քալ ու բալլ:

Ե՛Տ, թող հեւեւեն:

Դուրսը զով է... Ծառերը շշնջում են մեզ՝ հովի առաջ... Երեկոյ և շուտով թռչունները կը հանգչեն թաւ սաղարթների մէջ... Ե՛ս էի այդպէս խոսում ինչս ինչ, գրեթէ բարձրաձայն. ապա սկսեցի սուլել մի գուհիկ եղանակ. յլրտեսներն ինչ բնաւ չեն խոսում, թո՛ղ հեւեւեն, որքան կուզեն... Այս էլ ես ասացի, ու գրեթէ միտամանակ զգացի, որ ինքս ինչ խաբում եմ, որ ես ո՛չ միայն անխուփ չեմ, հապա և նոզկանքից ու ցատուկից հոգիս է պայթում:

Ա՛Տ, ես ասում էին նրանք ետեմանս բոլոր ժաւ-նիկներով: և այն միաքը՝ թէ նրանք էլ — այդ լրտեսները — մարդ են, ինչպէս և ես, ու նոյն պատկերն ունին, որ համարում ենք ասուածային, այդ միաքը հրաշքի երկաթի պէս խաբանում էր իմ մարդկային անինաներական զգացմունքը, ազատում, պղծում էր սանդագործութեան վեցերորդ օրը և երկնող մարութիւնը գարձում էր զարկելու կանոցի արգասիքը ինչպէս է կարողացել այդքան գարշաւք ժայթբել, կամի փոխարէն ի՛նչ ժաճք են ծծել այս թշտառականները համայնական ողջ կեանքը իրենց սխաւաւոր շնչով այսպէս թունաւորելու համար:

Դուրսը զով է... Ծառերը շշնջ... ո՛չ, ո՛չ... այդ չէ, մարգասպանի ձեռքը կը համբուրեն, աւաղակի առաջ ծունկի կը գամ, բարեմու հետ օրը կը բաժանեն, բազցած գայեցի հետ անասպաններում կը թափառեն, միայն թէ լրտես չանենեմ... ա՛Տ, լրտես...

Այսպէս էի մտածում ու անզոր կատաղութիւնը կազմուած գազանի պէս կուրծքս էր կրծոտում. անկարող էի նրանց հետ շնչել նոյն օդը, որ խեղդում էր ինձ, քայլել նոյն ճամբով, ուր ոճիրն էր հասում, կոխել նրանց պզծած գետիմը, որ կրունկներս էր այրում և բրտեղ մարդ է... ապա մարդն ի՞նչ է, գազանն...

Ճամբաս շարունակել չկարողացայ, պէտք էր մի բան անել, պետք էր ճշտել մի անհնարին խօսք, որ կրկնքի ճակատն այրէր. յետ դարձայ թափով. ինչու, ի՞նչ պիտի անէի, չգիտեմ, բայց դարձայ ու փակեցի թշուառահանների առաջը. անպիկարի եկան, շէին սպասում. կանգ առան քարքանծ, մինչդեռ ես շեշտակի ժտեցայ հեւըով ու վայրագ. աչքերիս մէջ այնքան թոյն ու ասեղութիւն կար կուտած, որքան նրանց հոգիների մէջ գարշա՛նք ու հայեացքս սևեակեցի նրանց բիրտերին թունաւոր պագի պէս. մէկը ժողաց էր օձի ժպիտը ու լսելիան յետ-յետ քաշուց գէպի պատը միւսը ձեռքը գէպի գրգռո՛նի ասարձանիչը սարաւ ու կեզծ գայրոյթի շէտով գարձաւ ինձ.

— Ի՞նչ էք կամենում. է՛յ, դուք.

— Ե՛ս... ես ուզում եմ անսնել, թէ որքան ազատ, որքան զարկիչ է քո հօգին. ուզում եմ անսնել, զե՛ք ունի՞ս, թէ գազանի դունչ:

Ըրթունքները շողողացին, նա մի վայրկեան կարկանդակեց, ապա սպասեալին կաացու գէպի ինձ.

— Զգրէ եղէ՛ք, զգրէ եղէ՛ք, տաւում եմ... ու վայրկեանպէս ծանկեցին վերասին, հարկւր քող այն կողմը նորից յայտնելու համար

Յսուած իմ, ինչ կանացի արգանդ է, որ կարողացել է այս գարշանքը վիժել, որի անունն է՛ լրտես...

Անցնում էի լուեխայն ու մասխոհ. աջ կողմիս փոքրիկ գործանոցից, ուր մի թիթեղագործ էր աշխատում, յանկարծ գուռը թռաւ մի ասան, ասաներկու տարեկան մանուկ, մուրի ու կեզափ մէջ կորած — աշակերտ, թէ՛ ծառայ—ու նրա յետեւից վարդաբը ցատկոտ յիշոցներով վրայ հասաւ ու թիթեղէ խողովակով սկսեց հարսածել երեխայի թիկունքին, դիմին, ուսերին: Փոքրիկ զոհը չէր փախչում, այլ հնծեծում էր, չէր պաշտպանւում, այլ անքում էր ու լալիս. ո՛ր փախչէր, անուր, անօգնական որս մտնուկ ու ողջ աշխարհը ասեղանքի աննայր հայիս. ո՛ր փախչէր...

— Է՛յ, անզորմ մարդ, ինչու ես Ե՛եծում այդ զըժբախտ երեխային:

Թաւ միրուքով, ուժեղ բազուկներով մարդը կանգ առաւ, նայեց ինձ խոժոռ հայեացքով, ինչ որ մոռուց ասա՛նների արանքից ու ներս գնաց.

Խուտք էր արգեն. մենակ էի փոքրցում. մի սոււր

անցաւ կողքովս, յետոյ՝ երկրորդը... նրանք են, լրտեսները... մոռացել էի մի վայրկեան...

Մուժ էր, երբ տուն գարձայ.

Փոքրիկս նվզում էր, փոքրիկս չէր քնում. կոպերը բոցավառ, աչքերն անթարթ՝ նայում էր մի բանի, որ ես չէի տեսնում: Անբարեխն սկսեցի իմ օրրը.

»Քնի՛ր իմ բալիկ, օր, օր, օր...»

Նա դուրեւը սարուբերեց վերասին.

Ո՛ր բալիկը հիւսանք է, օրոք չի ուզում, ոչինչ, ոչինչ ոչինչ չի ուզում:

Ու անհնարին մի վիշտ, գիշերուայ պէս սև, ժայռի պէս Եանր իջաւ իմ կրծքին. դուրսս քաշ ընկաւ անզոր, ճակատս յենեց փոքրիկիս մահճակալին...

»Արգարտութեան, թէ Ձարիքի շուրջն են թաւառւում այնքան արևներ, այնքան աստղեր. արեղբրքի հիքթում, ուր ստեղծագործական մրրիկը նորանոր աշխարհներ ու կենսեր էր ժայթքում, արդեօք բարի՞, թէ չարի սասուածն է բազմած... Գտնկիս տակ ուղեղս էր միտում ու հոգիս անքում էր դաժան սանդուխտի ահագին բեռի տակ...»

Եւ մանկան պէս կարօտ էի, որ մեկն ինձ զորութեակ հէքիսթներ ստի կախարդական աշխարհներից, ուր ցաւ չկայ, խինդ ու ժպիտն անվերջ են, խուտք չկայ, արևները մուտք չ'ունին. կենսքի ուղին մշտապալար մի պարտէզ, գէպի յաւերժ երանութիւնն անվախճան...

Կես գիշերն անց էր, երբ դրանս շառաչելից ընդոտս գարթեցի.

Խուզարկութիւն էր...

SUNUKIR

„POUR LES PEUPLES D'ORIENT“
 Organe des Revendications Arméniennes
 Paraissant le 10 et le 25 de chaque mois

Directeurs:
 Francois de Pressensé et Victor Bérard.
 Secrétaire de la Rédaction:
 Jean Longuet
 Abonnements: 10 frs.

„Pour les Peuples d'Orient“ կը հրատարակի ամիսը երկու անգամ, Քրանսերէն և անգլիերէն բաժիններով.
 Հասցէ՝ 31, Villa d'Alesia (III-ter, rue d'Alesia)
 Paris, XIV.